

**FEIXISME, FRANQUISME I
FEIXITITZACIÓ**

UN ESTAT DE LA QÜESTIÓ

GRAU EN HISTÒRIA – FACULTAT DE LLETRES

TREBALL FINAL DE GRAU

ALUMNE: PAU FONT MASDEU

TUTOR: DR. MAXIMILIANO FUENTES CODERA

JULIOL DEL 2019

ÍNDIX

RESUM	3
INTRODUCCIÓ.....	4
1. ELS <i>FASCIST STUDIES</i> : UN ESTAT DE LA QÜESTIÓ	7
1.1. LES TRES GRANS TEORIES I LA SEVA CRISI	7
1.2. LA PRIMERA RENOVACIÓ HISTORIOGRÀFICA.....	10
1.3. LA RECUPERACIÓ DEL «FEIXISME GENÈRIC».....	14
1.4. ELS <i>FASCIST STUDIES</i> AVUI.....	16
2. FRANQUISME I FEIXISME: UN ESTAT DE LA QÜESTIÓ	18
3. DICTADURA FEIXISTITZADA O DICTADURA FEIXISTA.....	26
3.1. ISMAEL SAZ: DICTADURA FEIXISTITZADA.....	27
3.2. FERRAN GALLEGO: DICTADURA FEIXISTA	32
3.3. ALTRES APORTACIONS RELLEVANTS DELS ESTUDIS SOBRE FRANQUISME	37
CONCLUSIONS	41
BIBLIOGRAFIA	44

RESUM

L'objectiu d'aquest treball és oferir un breu estat de la qüestió sobre els estudis de feixisme i franquisme. Prenent especial atenció a la rellevància de la historiografia internacional, s'analitzen els estudis de feixisme genèric (fascist studies) des de les primeres aproximacions fins al seu estat actual. En segon lloc, s'estudia breument el recorregut historiogràfic dels estudis que han tractat el franquisme per acabar plantejant, en tercera instància, els estudis més renovats i els debats actuals sobre la dictadura, posant especial èmfasi a les anàlisis d'Ismael Saz i Ferran Gallego pel que fa a la conceptualització de la dictadura franquista dins un marc analític internacional.

Paraules clau: feixisme; franquisme; *fascist studies*; historiografia.

INTRODUCCIÓ

El feixisme és i ha estat un camp d'estudi àmpliament abordat i tractat des de diferents perspectives metodològiques i mitjançant teories interpretatives de naturalesa ideològica molt diversa. El fet que hagi suposat un «passat incòmode» per Europa ha avivat el debat des de la seva gènesi fins als nostres dies. S'ha tendit a veure el feixisme com un fenomen intel·lectual que es desviava del sentit positiu del progrés: democratització, constitucionalisme liberal i respecte als drets humans¹. En definitiva, una anomalia dins la història de la civilització (occidental). Encara més, avui dia, on nous moviments populistes i d'extrema dreta sorgeixen arreu i semblen ressuscitar l'ombra del feixisme que el món de les democràcies liberals pensava haver enterrat per sempre.

Un exemple d'aquesta connexió la trobem en l'excel·lent treball de l'historiador argentí Federico Finchelstein, *Del fascismo al populismo en la historia*², publicat recentment. L'obra constitueix una visió renovada que busca establir les línies de continuïtat entre el feixisme i el populisme clàssics i els populismes actuals: què hi ha de nou i què hi ha de vell en aquests nous populismes que s'han analitzat com a fenòmens radicalment nous, per la falta de connexions, línies de continuïtat (perspectiva històrica, en definitiva) i amplitud de mires geogràfica. Finchelstein també posa el punt sobre diversos prejudicis, àmpliament assumits per les anàlisis dels diversos científics socials. En definitiva, constitueix una obra amb profunditat teòrica i històrica que permet analitzar millor un fenomen contemporani amb grans vincles cap al passat.

Com sol passar amb «democràcia» o «nacionalisme»³, «feixisme» (o «feixista!») és un concepte emprat sovint a la palestra política per definir i, alhora, desacreditar un adversari, amb un argumentari poc analític i una generalització gens rigorosa. Aquesta càrrega valorativa serveix d'excel·lent arma política contra l'adversari que no assumeix els arguments que una part considera indiscutibles. Un bon exemple, de rabiosa actualitat, el trobem a casa nostra, on només cal veure les acusacions creuades entre partidaris,

¹ KALLIS, Aristotle. «El concepto del fascismo en la Historia anglófona comparada», *El fascismo clásico (1919-1045) y sus epígonos: nuevas aportaciones teóricas*, Joan Antón Mellón (ed.), Madrid: Tecnos, 2012, pp. 15-70, p. 16.

² FINCHELSTEIN, Federico. *Del fascismo al populismo en la historia*. Madrid: Taurus, 2019.

³ Devem a la docència del professor Joan Vergés (Filosofia política II: nacionalisme i democràcia) el fet d'haver ressaltat aquest aspecte. Quant al nacionalisme, ens remetem també a les reflexions de la introducció del Treball final de Grau d'Arnau Mayans, MAYANS MONTÉS, Arnau. *L'estudi de les nacions i dels nacionalismes: una aproximació als diferents paradigmes teòrics*. Treball final de grau, 2015.

equidistants i detractors de la independència de Catalunya a l'hora de defensar arguments i rebatre els de l'adversari polític. El «feixisme» ha tornat a la palestra dels debats de l'opinió pública, també pel cas d'Espanya, on les connexions entre el nou partit d'extrema dreta (VOX), el franquisme i el feixisme se situen en un punt central dins l'argumentari dels debats polítics. Allò que manifestàvem pels moviments d'extrema dreta en general, també passa pel cas espanyol: les connexions establertes entre aquesta tríada sovint estan mancades de profunditat d'anàlisi, sobretot històrica.

Amb tot, la voluntat d'abordar aquesta temàtica al treball sorgeix de diversos factors. En primer lloc, l'interès acadèmic d'elaborar un estat de la qüestió sobre la temàtica, de cares a aprofundir en el coneixement d'aquest àmbit d'estudi i seguir en aquesta línia en propers treballs. En segon lloc, i tal com s'ha esmentat, l'actualitat del tema és innegable. La provisió d'un mínim bagatge històric i analític permet afrontar les preguntes del present des d'una posició més objectiva, lluny dels qualificatius viscerals i poc rigorosos que inunden l'espai públic. Remetre's al passat per entendre el present és una de les funcions socials d'un historiador; és a dir, proporcionar a la societat els elements d'anàlisi que permetin entendre, amb perspectiva històrica, el món present. Finalment, per elaborar un treball tampoc pot faltar-hi un interès personal que, en aquest cas, sorgeix amb el treball de recerca del batxillerat i es consolida al llarg de quatre anys de grau.

L'objectiu principal d'aquest treball és oferir una breu pinzellada historiogràfica de les anàlisis sobre feixisme i franquisme que s'han elaborat des de l'aparició del fenomen fins a les aportacions més recents, tenint en compte les historiografies espanyola i internacional. Considerem essencial l'atenció a la historiografia internacional, ja que els fenòmens històrics poc tenen d'excepcionalitat territorial, mai sorgeixen a partir de considerar només les particularitats nacionals. Les dictadures europees de la primera meitat del segle XX, més enllà de si es consideren feixistes, no feixistes o para-feixistes, formen part d'un fenomen de caràcter general que no es pot analitzar en compartiments estancs amb voluntat de donar explicacions holístiques. En aquest sentit, l'anàlisi particular del franquisme passa per emmarcar-lo dins el seu context europeu, que és on les connexions ideològiques, polítiques i culturals prenen rellevància.

En un primer apartat, s'analitzen les grans teories «clàssiques» que sorgeixen a Europa per analitzar el feixisme, les seves mancances i reelaboracions posteriors. També es fa especial atenció a la primera renovació historiogràfica, que situa alguns elements analítics

que marcaran els passos dels següents anys fins a la «caiguda» del feixisme genèric. Per acabar, es parlarà de la recuperació del concepte, així com també les línies que s'han seguit els darrers anys fins a l'actualitat. Un segon capítol tractarà des de les primeres caracteritzacions i estudis sobre el franquisme fins a les aproximacions de finals de segle XX, passant per les crítiques als primers estudis i exposant breument les noves anàlisis que se'n van derivar. El tercer i darrer apartat se centra en el debat historiogràfic més actual sobre el franquisme, representant, d'una banda, per Ismael Saz (Universitat de València) i, per l'altra, Ferran Gallego (Universitat Autònoma de Barcelona): ambdós autors ofereixen visions diferents sobre la caracterització i la naturalesa del règim franquista. Per cloure el treball, també es farà menció a d'altres autors que, a tenor de la rellevància dels seus estudis, suposen visions complementàries o alternatives a les formulades per Saz i Gallego.

Abans de començar, cal agrair especialment a en Maximiliano Fuentes la il·lusió, la confiança i la total predisposició amb la tutorització del treball, així com el fet d'haver proporcionat elements bibliogràfics i idees clau que han contribuït en gran mesura a l'elaboració del treball. També el suport moral i acadèmic als incondicionals companys i amics, Albert Montalbán, Pau Expósito i Santi Fonfría. I als de casa i a la Paula, la paciència i l'estima. A tots, moltes gràcies.

1. ELS *FASCIST STUDIES*: UN ESTAT DE LA QÜESTIÓ

1.1. LES TRES GRANS TEORIES I LA SEVA CRISI

Les primeres interpretacions sobre el feixisme van aparèixer de manera coetània al fenomen, durant el període d'entreguerres. Estudiosos de diversos àmbits i ideologies van elaborar les anomenades teories «clàssiques», plantejant-se la naturalesa del feixisme com una part integrant de la seva pròpia experiència vital i en alguns casos, tal com diu González Calleja⁴, proporcionant «coartades» que suposessin atenuants davant dels errors estratègics dels moviments polítics que havien viscut l'ascens del feixisme. El resultat d'aquestes primeres aproximacions fou essencialment negatiu i reduccionista: el feixisme era vist com un moviment nihilista, bàrbar, antimodern i mancat d'ideologia⁵.

Les grans teories «clàssiques» es poden agrupar en tres blocs, si bé hi ha matisos i divergències entre autors i obres inclosos dins de cada corrent⁶. També és necessari considerar que, malgrat no operar correctament i tenir un biaix polític i ideològic, les grans teories clàssiques van servir per oferir les primeres aproximacions pel que fa a la comprensió del fenomen feixista i han proporcionat elements analítics útils per a l'anàlisi històrica. En general, doncs, trobem: la teoria del totalitarisme, les interpretacions d'arrel marxista i la visió radical-democràtica de la modernització.

La teoria del totalitarisme, d'arrel liberal, concebia el feixisme com un fenomen de masses alienades i manipulades per una dictadura totalitària i demagògica formada per sectors aliens als grups burgesos i socialistes⁷. Aquesta teoria interpretativa prengué força sobretot després de la Segona Guerra Mundial, amb la influència del funcionalisme nord-americà⁸, quan va resultar exitós el precepte d'identificar el problema en la societat de masses i en caracteritzar tots els règims de masses com a representacions d'un mateix

⁴ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. «Los apoyos sociales de los movimientos y regímenes fascistas en la Europa de entreguerras: 75 años de debate científico». *Hispania*, 207, 2001, pp. 17-68, p. 19.

⁵ KALLIS, Aristotle. *op. cit.* p. 17.

⁶ En aquest breu estat de la qüestió, tractarem les grans teories de manera general. Per a un rica i profunda anàlisi sobre les tendències i vicissituds que pivoten dins les grans teories, vegeu GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. *op. cit.*

⁷*Ibid.*, p.22.

⁸ En aquest sentit, cal destacar els treballs de Friedrich i Brzezinski. FRIEDRICH, Carl J. & Zbigniew K. BREZINSKI. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Nova York: Praeger, 1956. També Hannah Arendt, que caracteritza la victòria del feixisme amb la possibilitat d'activar la mobilització de les masses i la capacitat d'arribar al poder a través de la manipulació per aconseguir un objectiu: unitat entre poble i nació. ARENDT, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*, Nova York: Schocken Books, 1951.

fenomen: un partit, una ideologia i unes masses mobilitzades i mobilitzables⁹. Així, els règims feixistes i comunistes es reduïen dins un mateix marc explicatiu i es podien caracteritzar amb la mateixa càrrega negativa en un context de Guerra Freda¹⁰, on convenia combatre el comunisme des del bloc occidental.

Malgrat aportar alguns avantatges analítics que hauran servit per a l'anàlisi del feixisme com una ideologia diferenciada¹¹, la interpretació liberal-totalitària té un caràcter molt polític, amb un clar biaix ideològic i és poc analítica amb les particularitats del moment històric. Això comporta que es caracteritzin els totalitarismes de forma monolítica i s'eviti la consideració de les diverses tensions internes dins el moviment feixista¹². Kallis també fa notar que el fet de posar èmfasi en els mecanismes i recursos de la «dictadura totalitària» obvia la rellevància de la ideologia¹³.

Les anàlisis marxistes també buscaren donar resposta al fenomen feixista, caracteritzant-lo com un problema del desenvolupament del capitalisme i les seves contradiccions i com l'avantsala de la revolució socialista¹⁴. El feixisme era, doncs, un règim impulsat pels interessos del capital monopolista en crisi. Aquesta interpretació servia perquè explicava el feixisme com un fenomen global i simple, produït per la crisi del capitalisme¹⁵. Tot i així, el capital no és un fenomen de masses, mentre que el feixisme sí. Aquesta contradicció se solucionà a través de diferents explicacions: la negació de la contradicció, pròpia de la interpretació ortodoxa i representada per les tesis de Dimitrov¹⁶; la interpretació de l'*agent* feixista del gran capital financer entre les masses i la teoria del «bonapartisme»¹⁷. Aquesta darrera aproximació prengué força de la mà d'autors austromarxistes i del comunisme alemany, que interpretaren directament les tesis de Marx. Thalheimer¹⁸ va veure el feixisme com el resultat d'un procés de neutralització de les

⁹ SAZ CAMPOS, Ismael. *Fascismo y franquismo*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2004, p. 92. El llibre constitueix un recull de diversos estudis publicats entre 1986 i 2003.

¹⁰ KALLIS, Aristotle. *op. cit.*, p. 26.

¹¹ *Ibid.*, *id.*

¹² GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. *op. cit.*, p.26.

¹³ KALLIS, Aristotle. *op. cit.*, p. 26.

¹⁴ SAZ CAMPOS, Ismael. *op. cit.*, p. 95.

¹⁵ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. *op. cit.*, pp.26-27.

¹⁶ La interpretació canònica de Dimitrov sorgirà del XIII *Plenum* del Comitè Executiu de la III Internacional. Calleja també apunta a la "caricatura" que acaba representant aquesta interpretació canònica. *Ibid.*, p. 29.

¹⁷ SAZ CAMPOS, Ismael. *op. cit.*, p. 96.

¹⁸ Les tesis de Thalheimer recollides a BAUER, Otto, Herbert MARCUSE & Arthur ROSENEBERG. *Fascismo y capitalismo: teorías sobre los orígenes sociales y la función del fascismo*. Barcelona: Ediciones Martínez Roca, 1976.

classes socials que va permetre als líders feixistes construir les seves pròpies masses de recolzament i centre de poder¹⁹. Entorn a aquesta idea també hi pivoten les idees de Gramsci²⁰, Otto Bauer²¹ i altres marxistes menys ortodoxos.

En general, les interpretacions marxistes posen molt èmfasi en la condició econòmica: la fase de desenvolupament del capitalisme, que és determinant. Per tant, l'agent feixista no té cap rellevància (ni tampoc la seva ideologia, ni l'agent en sí mateix) perquè no és autònom. Tot i així, les tesis bonapartistes plantegen conceptes que atorguen certa autonomia al subjecte feixista. En general, la virtut de les diverses interpretacions a l'entorn del marxisme és la de relacionar el feixisme amb el capitalisme²².

Per últim, trobem les tesis de la modernització, que sorgiren de la mà de la sociologia i la ciència política anglosaxona a partir dels anys 50. Aquestes visions de caràcter funcionalista vinculaven la gènesi del feixisme al grau de maduresa de l'entorn social, econòmic i cultural dels règims polítics, trencant la relació mecànica entre economia i política que havien establert les visions marxistes²³. L'aparició dels règims autoritaris es buscava a través dels punts de partida particulars de cada país (particularitats o carències històriques) i en la transició de les estructures socioeconòmiques històriques (dites *feudals*) a les modernes. Dins d'aquest precepte és rellevant la interpretació d'Organski, que concep cinc estadis de desenvolupament capitalista (no deterministes), que inclouen els processos de nacionalització i els règims de masses²⁴. En aquest sentit, cobra sentit l'argument radical-democràtic que, d'acord amb aquestes teories, veia el feixisme com un producte d'una modernització econòmica no acompanyada d'una modernització social i política (l'anomenada «no-revolució burgesa»), que conduïa a la preeminència d'unes elits «feudals» que influïen sobre la burgesia i unes masses manipulades²⁵.

¹⁹ KALLIS, Aristotle. *op. cit.*, p. 22.

²⁰ En aquest sentit, les aportacions de Gramsci són notablement rellevants, sobretot pel que fa a la dissociació de les aliances socials del feixisme-règim (petita burgesia urbana i rural) i el feixisme-moviment (nova burgesia agrària i petita burgesia urbana). GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. *op. cit.*, p.29. Pels textos de Gramsci, *vid.* SANTARELLI, Enzo & Antonio GRAMSCI. *Sul fascismo*, Roma: Editori Riuniti, 1974.

²¹ BAUER, Otto, Herbert MARCUSE & Arthur ROSENEBERG. *Fascismo y capitalismo...*, *op. cit.*.

²² SAZ CAMPOS, Ismael. *op. cit.*, p. 96. i GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo., *op. cit.*, p.30.

²³ *Ibid.*, p. 38.

²⁴ *Ibid.*, p. 41. *Vid.*, també, ORGANSKI, Abraham F. Kenneth. *The Stages of Political Development*, Nova York: Alfred A. Knopf, 1965.

²⁵ SAZ CAMPOS, Ismael. *op. cit.*, p. 94.

Tot i haver ofert una visió alternativa a la interpretació marxista, les tesis de la modernització continuen establint un determinisme economicista. A més, la relació entre modernització i auge del feixisme no serveix per casos com França i Anglaterra²⁶.

Com hem vist, cap de les teories clàssiques ofereix arguments prou convincents per explicar el fenomen feixista en un sentit global, principalment per la seva rigidesa. Específicament, i seguint l'exposició d'Ismael Saz, les grans teories parteixen de la concepció d'unes masses manipulades la ideologia de les quals és irrellevant; alhora, tot i defensar la democràcia, les masses juguen un paper secundari²⁷.

1.2. LA PRIMERA RENOVACIÓ HISTORIOGRÀFICA

La inoperància de les grans teories en determinats aspectes conceptuals i particularitats nacionals va dur a la renovació dels estudis sobre feixisme durant els anys 60 i 70, que van anar «enderrocant»²⁸ les grans teories. Les noves aproximacions van ser enfocades cap al «*redescubrimiento del sujeto fascista, de la cultura, de la ideología i de las masas con rostro*»²⁹; masses amb autonomia d'acció i una caracterització determinada.

Ernst Nolte es pot considerar el primer gran renovador³⁰. De tradició liberal, va oferir un model teòric per analitzar la ideologia feixista com un sistema de pensament particular, contrastant-lo amb tres estudis de cas. L'autor veia el període d'entreguerres com la «era del feixisme» i el considerava com l'oposició fonamental i gairebé existencial al marxisme³¹. Seguint les acceptades tesis de Lipset sobre els extremismes, Nolte va establir el caràcter mesocràtic del feixisme, generat arran del malestar material i psicològic fruit de les distorsions de la modernitat³². Tot i haver estat àmpliament criticat per l'especial èmfasi en l'antimarxisme, per l'ús d'un marc comparatiu desigual i el rebuig dels factors socials i econòmics, Nolte suposa «*un hito en la historiografía del*

²⁶ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. *op. cit.*, p. 45

²⁷ SAZ CAMPOS, Ismael. *op. cit.*, p. 97.

²⁸ Concepte emprat per Ismael Saz: «*demolición*».

²⁹ *Ibid.*, p. 102.

³⁰ NOLTE, Ernst. *El fascismo en su época*. Barcelona: Península, 1967. i NOLTE, Ernst. *Three Faces of Fascism*. Nova York/Toronto: Mentor Books, 1969

³¹ KALLIS, Aristotle. *op. cit.*, p. 27.

³² Quant a les tesis de Lipset, aquest defensava que els extremismes podien ser analitzats en termes de grups socials. La reacció extremista centrista és fruit de les classes mitjanes en països on s'han desenvolupat el capitalisme i el moviment obrer. GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. *op. cit.*, p. 49.

fascismo “genérico” como una indicación de la creciente tendencia de tomarse el “fascismo” en serio»³³.

L'historiador italià Renzo De Felice també va caracteritzar el feixisme com un vehicle polític utilitzat per les noves elits radicals de classe mitjana i va defensar que el concepte «feixisme» només es podia utilitzar en el cas italià. Alhora, va introduir la problemàtica entorn als consensos del règim feixista; és a dir, el recolzament popular³⁴.

Zeev Sternhell³⁵ també va elaborar les seves caracteritzacions de la ideologia i el caràcter del feixisme. Va rebutjar la identificació del feixisme amb la dreta i va defensar la caracterització de l'Alemanya nazi com un gènere propi³⁶. També va situar els orígens ideològics del feixisme en la França d'abans de la Primera Guerra Mundial³⁷.

Linz³⁸, per contra, estava més disposat a generalitzar el concepte «feixisme» (incloent-hi el nazisme) i veia els seus orígens en el ressentiment de la classe mitjana arran de la crisi de la modernitat³⁹. També defensava que el feixisme era un fenomen que definia la seva identitat a través de la confrontació i la negació; una amalgama d'antítesis que permetia aglutinar diversos sectors de naturalesa social diversa (un *catch-all party*)⁴⁰.

George L. Mosse⁴¹ i Stanley Payne van publicar obres (els anys 1979 i 1980⁴²) defensant una aproximació genèrica al feixisme. El primer va establir la tesi de la «tercera via», on el feixisme és l'alternativa que vol transcendir la polaritat entre liberalisme i comunisme.

³³ KALLIS, Aristotle. *op. cit.*, p. 28.

³⁴ SAZ CAMPOS, Ismael. *op. cit.*, p. 102 i SANZ HOYA, Julián. «Falangismo y dictadura. Una revisión de la historiografía sobre el fascismo español» Miguel Ángel Ruiz Carnicer, (ed.). *Falange. Las culturas políticas del fascismo en la España de Franco: 1936-1975*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 2013, 25-60, p. 29. Per l'obra de De Felice, *vid.* DE FELICE, Renzo. *Mussolini il duce: Gli anni del consenso, 1929-1936*. Torí: Einaudi, 1974.

³⁵ Per una aproximació més acurada de Zternhell, *vid.* TRAVERSO, Enzo. «Interpretar el fascismo TRAVERSO, Enzo. «Interpretar el fascismo. Notas sobre George L. Mosse, Zeev Sternhell y Emilio Gentile», *Ayer*, 60, 2005, pp. 227-258.

³⁶ KALLIS, Aristotle. *op. cit.*, p. 29.

³⁷ Tot i ser un argument (molt) discutible, és rellevant el fet de donar profunditat a la ideologia del feixisme (malgrat perdre generalitat en el concepte). SAZ CAMPOS, Ismael. *op. cit.*, pp. 102-103. Per les tesis de l'autor, *vid.* STERNHELL, Zeev. *La droite révolutionnaire, 1885-1914: Les origines françaises du fascisme*. París: Seuil, 1978.

³⁸ Els postulats de Linz, així com també de Sternhell, en l'obra col·lectiva LAQUEUR, Walter (ed.). *Fascism: A Reader's Guide: Analyses, Interpretations, Bibliography*. Harmondsworth: Penguin, 1976.

³⁹ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. *op. cit.*, p. 49.

⁴⁰ KALLIS, Aristotle. *op. cit.*, p. 29 i GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. *op. cit.*, p. 50.

⁴¹ *Vid.* TRAVERSO, Enzo. «Interpretar el fascismo...», *op. cit.* per una anàlisi més profunda.

⁴² MOSSE, George L (ed.). *International Fascism: New Thoughts and New Approaches*. Londres: Sage, 1979 i PAYNE, Stanley G. *Fascism: Comparison and Definition*. Oxford: Oxford University Press, 1980.

Payne, en canvi, va establir un tipus ideal de «feixisme» que es podia aplicar en major o menor mesura en funció del cas particular⁴³.

Aquesta diversitat d'aproximacions per oferir un «feixisme» genèric oferia un panorama plural a partir dels anys 80⁴⁴. Tot i els importants avenços, molts d'aquests nous estudis van desdibuixar el concepte «feixisme» per identificar un fenomen genèric, tal com apunta Kallis, fins arribar a qüestionar-se l'operativitat del terme⁴⁵. Com hem vist en les tesis d'Sternhell i De Felice, molts treballs analitzaven les particularitats nacionals i rebutjaven una anàlisi global, tornant als estudis d'àmbit nacional. És el cas d'Alemanya, on la idea d'un camí històric especial (*Sonderweg*⁴⁶) que marcava la singularitat alemanya havia anat tenint una gran acceptació i durant els anys 60 i 70 s'havia emprat per explicar el feixisme. De la mateixa manera, la brutalitat racial nazi era vista com una diferenciació clau del feixisme italià, que era considerat menys radical. Aquesta fragmentació, a la qual s'hi afegiren més tesis⁴⁷, va minvar «*los méritos del concepto genérico de "fascismo" y los beneficios heurísticos de comparar los dos movimientos/regímenes fascistas "clásicos"*»⁴⁸, és a dir Alemanya i Itàlia.

Durant aquest període, també s'elaboraren tesis renovades des del marxisme revisionista. Poulantzas reconeixia l'autonomia del subjecte feixista però per establir la dominació del capital monopolista⁴⁹. Tot i així, aquests anàlisis continuaven essent estàtiques i previsibles, pel reduccionisme classista del qual partien⁵⁰.

D'altra banda, a partir dels anys 80 s'iniciarien renovadors estudis empírics per determinar les bases i suports dels règims i moviments feixistes. Les tesis assumides tradicionalment per marxistes i Lipset (i, per extensió, Nolte i Linz) sobre el suport gairebé exclusiu de les classes mitjanes van ser tombades per diversos estudis. Kater, Hamilton, Falter, Mühlberger, Childers i altres van analitzar, des d'una vessant

⁴³ KALLIS, Aristotle. *op. cit.*, p. 31.

⁴⁴ *Ibid.*, pp. 31-32.

⁴⁵ G. Allardyce va criticar el terme «feixisme», defensant que la historiografia post-Segona Guerra Mundial havia abusat del terme fins a esgotar-lo i que calia trobar noves formes d'explicar els règims radicals de l'Europa d'entreguerres. *Ibid.*, p. 30.

⁴⁶ Una història que reclama una particularitat especial: Alemanya com el país que no ha tingut un procés de revolució burgesa i ha passat de l'aristocràcia a la democràcia.

⁴⁷ L'anàlisi de Kallis ofereix una visió molt completa sobre aquest aspecte. KALLIS, Aristotle. *op. cit.*, pp. 33-40.

⁴⁸ *Ibid.*, p. 36.

⁴⁹ SAZ CAMPOS, Ismael. *op. cit.*, p. 106 i POULANTZAS, Nicos. *Fascismo y dictadura: La III internacional frente al fascismo*. Madrid: Siglo XXI, 1976.

⁵⁰ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. *op. cit.*, p. 56.

sociològica, l'electorat i la militància del NSAP. Del seu treball se'n pot concloure que la petita burgesia era un recolzament substancial al nazisme, però no sempre en la mateixa mesura; i no només la petita burgesia, sinó que també hi havia recolzaments de classes altes i de sectors obrers⁵¹. Alhora, tal com havien constatat Merkl i Mosse, el fortíssim component juvenil dins les files dels moviments feixistes⁵².

L'aparició d'una radicalment nova historiografia aportà nous resultats: la Història social des de baix i la Història de la vida quotidiana (des d'Alemanya, *Alltagsgeschichte*) posaren de relleu el debat entre el consens actiu, l'adequació i el dissens de les bases obreres del nazisme⁵³. Niethammer posà de manifest com les vivències de la classe obrera alemanya distaven del quadre tradicional de no-conformitat o resistència⁵⁴. En la mateixa línia, altres treballs de Brozat, Peukert, Lüdtke, Kershaw, Gellately i altres també han permès mostrar l'aiguabarreig entre complicitat i rebuig i fugir de la simplificació blanc-negre per aproximar-se a una zona de grisos⁵⁵.

La caiguda del «mite» de la burgesia i la història des de baix també portaren a la caiguda del mite del caràcter antimodern i retrògrad del feixisme des del punt de vista de la base social. Alhora, el «mite» modernisme reaccionari (modernització tecnològica sense modernització «liberal»; modernitat tècnica amb reaccionarisme ideològic)⁵⁶ també queia amb les tesis de Peukert, que defensava la presència de polítiques modernes en l'Alemanya nazi⁵⁷.

⁵¹ SAZ CAMPOS, Ismael. *op. cit.*, p. 109.

⁵² SAZ CAMPOS, Ismael. *op. cit.*, p. 109. i GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo., *op. cit.*, p. 50.

⁵³ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. *op. cit.*, p. 53.

⁵⁴ SAZ CAMPOS, Ismael. *op. cit.*, p. 113. Vid. NIETHAMMER, Lutz (dir.). *Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet 1930 bis 1960*, Berlín-Bonn: J.H.W. Dietz, 1983-1985 (3 vols.).

⁵⁵ SANZ HOYA, Julián. *op. cit.*, p. 31. i SAZ CAMPOS, Ismael. *op. cit.*, p. 116. Els més rellevants, BROZSAT, Martin (dir.). *Bayern in der NS-Zeit*. Munic-Viena: Oldenbourg, 1977-1983 (6 vols.); PEUKERT, Detlev. *Inside nazi Germany*. Londres: Penguin, 1982.

⁵⁶ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. *op. cit.*, p. 62. Per les tesis del «modernisme reaccionari», vid. HERF, Jeffrey. *Reactionary Modernism: Technology, culture, and politics in Weimar and the Third Reich*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

⁵⁷ No és que es rebutgin els elements retrògrads, sinó que es posen «al seu lloc», fent notar com la política nazi beu de fonts tan retrògrades com d'altres completament modernes. SAZ CAMPOS, Ismael. *op. cit.*, pp. 116-117.

1.3. LA RECUPERACIÓ DEL «FEIXISME GENÈRIC»

Malgrat semblar fragmentar encara més els estudis sobre feixisme, les noves aproximacions han portat a la revitalització del «feixisme genèric» als anys 90, arran de les renovadores tendències *culturalistes* i d'història social⁵⁸. Els primers passos els trobem en Tim Mason, el 1993⁵⁹, on reclamava el retorn dels estudis comparatius i la necessitat d'abandonar el «provincianisme historiogràfic»⁶⁰.

De gran rellevància és l'obra col·lectiva de Martin Blinkhorn sobre la relació entre el feixisme i moviments conservadors, que evitava la generalització dels estudis anteriors i establia la relació entre ideologies i polítiques conservadores, autoritàries i feixistes⁶¹. També Payne va reformular els seus postulats amb una «teoria de feixisme retrodictiva», que identificava diversos factors (econòmics, polítics, socials i internacionals) que havien contribuït a l'atractiu del feixisme⁶². Altres estudis, com els de Bessel, De Grand i Knox han contribuït a l'anàlisi comparatiu dels diferents règims i moviments⁶³. Robert Paxton va crear, el 1998, un tipus de feixisme dinàmic basat en «quatre etapes» on cada particularitat nacional s'inseria en un dels estadis de desenvolupament, fent èmfasi a les condicions polítiques i socials⁶⁴. Aquesta rica anàlisi coixejava, tal com apunta Kallis, en l'àmbit ideològic però posava de relleu les forces socials operants en els diversos règims feixistes d'Europa, així com les problemàtiques entorn a la «radicalització» dels diversos moviments⁶⁵.

Les contribucions de Roger Griffin han estat cabdals a l'hora d'establir el feixisme com una ideologia política específica. La seva premissa és la d'un feixisme com una «*forma palingenesica de ultranacionalismo populista*»⁶⁶, que mobilitza les masses i que està disposat a crear una «tercera via» entre liberalisme i socialisme. A través d'aquest

⁵⁸ SANZ HOYA, Julián. *op. cit.*, p. 32.

⁵⁹ MASON, Tim. «Whatever happened to “fascism”» *Reevaluating the Third Reich*, Thomas Childers & Jane Caplan (eds.). Londres-Nova York: Holmes & Meier, 1993.

⁶⁰ KALLIS, Aristotle. *op. cit.*, pp. 41-42.

⁶¹ BLINKHORN, Martin (ed.). *Fascists and conservatives: The Radical Right and the Establishment in the Twentieth Century Europe*. Londres: Unwin Hyman, 1990.

⁶² PAYNE, Stanley G. *A History of Fascism: 1914-1945*. Londres: UCL Press, 1997.

⁶³ KALLIS, Aristotle. *op. cit.*, pp. 42-45.

⁶⁴ Les etapes que defineix Paxton són: tendència intel·lectual dissident, moviment, partit, règim. El treball de Paxton, PAXTON, Robert O. «The five stages of fascism». *Journal of Modern History*, 70, 1997, pp. 1-23.

⁶⁵ KALLIS, Aristotle. *op. cit.*, pp. 56-58.

⁶⁶ SAZ CAMPOS, Ismael. *op. cit.*, p. 103. GRIFFIN, Roger. *The nature of fascism*. Londres: Routledge, 1993.

precepte, va elaborar una teoria global on s'hi poden incloure les diverses articulacions històriques i particularitats nacionals, gràcies a la identificació d'un nucli intel·lectual genèric⁶⁷.

Per altra banda, Roger Eatwell ha explicat el feixisme com una síntesi radical d'elements procedents de l'esquerra i la dreta⁶⁸. Alhora, va caracteritzar la ideologia feixista amb un «nacionalisme holístic». Eatwell també defensava que el feixisme genèric havia d'incloure un «mínim feixista» com el que proposa Griffin i una «matriu feixista» (composta per «nou home», «nació» i «Estat») més àmplia que permetés caracteritzar les diversitats nacionals⁶⁹.

Emilio Gentile, estudiós del feixisme italià, havia elaborat tesis renovadores sobre el concepte «totalitarisme», a través d'una concepció de «religió política» com a nucli primigeni d'aquest tipus de moviments. El terme no era nou, però posava de manifest la necessitat d'entendre el culte a l'Estat, al partit i al líder, així com els rituals i símbols que se'n derivaven. Alhora, es relacionava el concepte directament amb el feixisme⁷⁰. Malgrat no ser ben rebut als anys 90, la revitalització dels estudis genèrics ha reconsiderat les tesis de Gentile, arran de l'interès per adoptar el terme a l'hora d'estudiar el feixisme⁷¹. En aquest mateix sentit, les aportacions de Gentile també han posat accent en la «voluntat totalitzadora» del feixisme en tant que vol crear un home nou, una cultura nova, i un nou Estat⁷².

El 2004, Michael Mann va publicar la seva obra *Fascists*⁷³ on feia el seu particular anàlisi sobre el feixisme genèric (amb anàlisi de conceptes i estudis de cas). Buscava els orígens del feixisme en la crisi de la modernitat, que comprenia els àmbits militar, polític, ideològic i socioeconòmic. Així evidenciava com es tractava d'un fenomen del període d'entreguerres⁷⁴. Alhora, introduïa nous elements com «paramilitarisme», «neteja ètnica violenta», «transcendència» i «nació-estatisme»⁷⁵. La clau per entendre la diversitat en el

⁶⁷ KALLIS, Aristotle. *op. cit.*, p. 46.

⁶⁸ SANZ HOYA, Julián. *op. cit.*, p. 32 i EATWELL, Roger. *Fascism: A History*. Londres: Vintage, 1996

⁶⁹ KALLIS, Aristotle. *op. cit.*, p. 48.

⁷⁰ GENTILE, Emilio. «Fascism, totalitarianism and political religion: definitions and reflections on the question of secular religion and totalitarianism» Roger Griffin (ed.), *Fascism, Totalitarianism, Political Religion*, Londres: Routledge, 2005.

⁷¹ KALLIS, Aristotle. *op. cit.*, pp. 52-55.

⁷² SANZ HOYA, Julián. *op. cit.*, p. 32.

⁷³ MANN, Michael. *Fascistas*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2007.

⁷⁴ KALLIS, Aristotle. *op. cit.*, pp. 55-56.

⁷⁵ SANZ HOYA, Julián. *op. cit.*, p. 33.

grau d'implementació del feixisme en diferents casos és, segons Mann, la oposició entre «feixisme» i «autoritarisme tradicional»⁷⁶. Aquest enfocament, de caire més *social*, criticava tan les aproximacions intel·lectuals-culturals com les més materialistes⁷⁷.

Griffin ha publicat més recentment una obra on relaciona el feixisme i el modernisme⁷⁸. Segons aquests renovats postulats, el feixisme emergeix a principis del segle XX com una ideologia intel·lectual i històrica pròpia, un modernisme programàtic, amb una missió totalitzant de crear un nou poble i començar una nova era on l'ambigua condició de Modernitat serà superada. La seva definició de caire ideològic ha acabat formant una referència inexcusable per als historiadors⁷⁹.

1.4. ELS FASCIST STUDIES AVUI

Totes aquestes noves aportacions han portat a reconsiderar els estudis de feixisme genèric. Malgrat no haver-hi un consens analític clar, els *fascist studies* han tornat a la palestra i, tal com diu han «llegado a una mayoría de edad»⁸⁰. La cerca d'un paradigma analític clar continua essent un objectiu perseguit per poder donar explicacions globals a aquest fenomen.

Els camins oberts porten a la necessitat d'estudiar la interacció entre els feixistes i el conjunt de forces que hi van donar suport, així com també la dinàmica complexa de la feixistització. L'accés al poder dels feixistes es donà a través d'aliats institucionals, polítics i socials; cal doncs, determinar aquestes aliances⁸¹. També és necessari situar tots els elements que han anat sorgint al lloc que els pertocui, tal com afirmava Ismael Saz ja el 1996.

En aquest sentit, cal mencionar l'aportació del 2003, *The fascism reader*, una obra col·lectiva amb voluntat d'analitzar el feixisme com a fenomen global, amb aportacions de diversos autors. En aquesta mateixa línia, és rellevant l'obra *Rethinking Fascism and*

⁷⁶ Per exemple, el cas espanyol seria un feixisme com una força subordinada a les forces autoritàries tradicionals.

⁷⁷ KALLIS, Aristotle. *op. cit.*, pp. 56-57

⁷⁸ GRIFFIN, Roger. *Modernism and Fascism*. Londres: Routledge, 2007.

⁷⁹ SAZ CAMPOS, Ismael. «¿Dónde está el otro? O Sobre qué eran los que no eran fascistas». Joan Antón Mellón (ed.), *El fascismo clásico (1919-1045) y sus epígonos: nuevas aportaciones teóricas*. Madrid: Tecnos, 2012, 155-190, p. 166

⁸⁰ Kallis exposa el debat a la revista alemanya *EWE*, el 2004, entorn a les tesis de Griffin, com a mostra dels elements de consens i de dissens. KALLIS, Aristotle. *op. cit.*, pp. 49-51

⁸¹ SANZ HOYA, Julián. *op. cit.*, p. 34.

*Dictatorship in Europe*⁸², que continua buscant establir un denominador comú entre els règims dictatorials europeus, analitzant diversos casos i reelaborat les taxonomies per donar una explicació més complerta a un fenomen que no sorgeix particularment en cada Estat de manera autònoma. Destaquen, amb aquesta voluntat, altres treballs d'António Costa Pinto que analitzen el cas portuguès o de Constantin Iordachi⁸³ per Romania i l'obra de Reto Hoffman, *The Fascist Effect: Japan and Italy, 1915-1952*⁸⁴, que busca les connexions ideològiques i culturals entre el feixisme italià i el japonès.

També són rellevants les aportacions de la revista *Fascism*⁸⁵ que s'edita en accés obert des de 2012 amb aportacions de temàtica i geografia diverses, sempre en aquesta direcció: contribuir a la conceptualització i caracterització d'un fenomen de caràcter global.

Amb tot, les preguntes de la historiografia segueixen essent les mateixes de sempre⁸⁶. Les claus que han proporcionat els darreres estudis sobre feixisme genèric, amb la rellevància de la història comparada, sembla que poden proporcionar les respostes que es busquen. Tal com apunta Kallis, la pregunta no ha de rondar entorn de «què és el feixisme?», sinó sobre quin context històric, conceptual i metodològic pot ser analitzat de la manera que proporcioni els millors resultats explicatius⁸⁷.

⁸² COSTA PINTO, Antonio & Aristotle KALLIS. *Rethinking Fascism and Dictatorship in Europe*. Hampshire: Palgrave, 2015

⁸³ COSTA PINTO, António. *The Nature of Fascism Revisited*. Nova York: Columbia University Press, 2012; IORDACHI, Constantin (ed.). *Comparative Fascist Studies*. Londres: Routledge, 2010; i el capítol del mateix llibre «God's Chosen Warriors: Romantic Palingenesis, Religion, and Fascism in Modern Romania»; IORDACHI, Constantin. *Fascism in East Central and Southeastern Europe: a reappraisal*. Leiden: Brill, 2010.

⁸⁴ HOFFMAN, Reto. *The Fascist Effect: Japan and Italy, 1915-1952*. Ithaca: Cornell University Press, 2015.

⁸⁵ *Fascism: Journal of Comparative Fascist Studies* (2012-). Leiden: Brill.

⁸⁶ KALLIS, Aristotle. *op. cit.*, p. 63.

⁸⁷ *Ibid.* p. 65.

2. FRANQUISME I FEIXISME: UN ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Les primeres aproximacions que buscaven explicar la naturalesa del règim franquista van aparèixer ja als inicis de la Guerra Civil. Les tesis seguien dues línies contraposades que es poden resumir en: partidaris de declarar el bàndol revoltat (o el règim) com a feixista o partidaris de veure-hi un règim dictatorial reaccionari, de tall tradicional⁸⁸. En bona mesura, aquesta contraposició és la que segueix vigent en el debat historiogràfic dels nostres dies (amb tots els matisos i salvant totes les distàncies).

Tot i així, les visions d'aquests primers moments⁸⁹ van fer-se des d'una òptica militant, ja fos des del bàndol republicà o de sectors del bàndol franquista. Aquest fet implica entendre que són explicacions esbiaixades a causa del context on es donen, no objectives i acadèmicament invàlides per a l'anàlisi històrica. Ara bé, cal destacar que a l'inici del conflicte eren pocs els que veien feixisme en el bàndol insurgent (o en el règim que en sortís).

Aquestes visions anirien canviant al llarg del conflicte. Les forces lleials a la república i les esquerres europees acabarien identificant el règim com a feixista, sobretot si es mirava com el *Nuevo Estado* incorporava elements formals i discursius presents en l'Alemanya nazi i la Itàlia feixista; països que eren, alhora, els seus màxims aliats. A part, l'ONU acabaria proclamant, el desembre del 1946, la dictadura de Franco com una dictadura feixista⁹⁰.

Amb la fi de la guerra, el control del règim enterraria qualsevol possibilitat d'aportar anàlisis seriosos des d'Espanya. El mateix passaria amb els estudis sobre la Falange, que quedarien en mans de la propaganda del règim, tal com manifesta Thomàs⁹¹. Tot això comportaria que les primeres anàlisi de caràcter objectiu arribessin des de l'exterior.

El primer treball amb voluntat objectiva i acadèmica el trobem el 1961 de la mà de Stanley G. Payne amb l'obra *Falange: Historia del fascismo español*⁹². Tot i així, les fonts que nodreixen les seves tesis beuen en gran mesura de la història oral i la documentació

⁸⁸ MORADIELLOS, Enrique. *La España de Franco (1939-1975): Política y sociedad*. Madrid: Síntesis, 2000. p. 210.

⁸⁹ Per un anàlisi més profund de les visions coetànies, amb cites a textos originals, *vid.* MORADIELLOS, Enrique. *op. cit.*, pp. 209-216.

⁹⁰ SAZ CAMPOS, Ismael. *Fascismo y franquismo.*, *op. cit.*, p. 245.

⁹¹ THOMÀS ANDREU, Joan Maria. «Los estudios sobre las Falange (FE de las JONS y FET y de las JONS): revisión historiográfica y perspectivas». *Ayer*, 71, 2008, 293-318, p. 294.

⁹² PAYNE, Stanley G. *Falange: History of Spanish Fascism*. Stanford: Stanford University Press, 1961.

d'arxiu hi és escassa⁹³. Per aquest motiu, és *Un régimen autoritario: España*⁹⁴, de Juan José Linz, l'obra considerada com la primera aproximació alternativa i objectiva. A més, les tesis de Linz són les que han calat més profundament en el debat historiogràfic espanyol dels anys següents.

Linz planteja el terme de «règim autoritari» per definir el franquisme, prenent com a referència conceptes de les tesis del totalitarisme⁹⁵. Aquesta particular caracterització passa per identificar elements «totalitaris» en el règim franquista per determinar-ne la seva naturalesa⁹⁶. Aquests factors són: un pluralisme polític limitat, una ideologia poc definida⁹⁷, poca mobilització política (excepte en alguns moments), la figura d'un líder carismàtic que exerceix el poder, un partit únic dèbil, un control social atenuat, el pes rellevant dels sectors militars, diverses formes de legitimació política i una elit política heterogènia⁹⁸.

La mort de Franco i l'arribada de la democràcia va iniciar un període d'obertura de la historiografia espanyola que va permetre dur a terme noves aproximacions. El debat historiogràfic sobre la naturalesa del franquisme avançaria, les següents dècades, a partir d'aquest anàlisi de Linz, ja fos per oferir visions radicalment diferents o explicacions complementàries que segueixin en la mateixa línia.

Amb tot, les tesis de Linz foren durament criticades ja des d'un principi. Diversos sectors acadèmics d'esquerra ja havien criticat la qualificació de «règim autoritari» des d'una vessant política, abans de la mort del dictador. El motiu era que la proposta analítica de Linz semblaven atenuar o «*hacer menos sospechoso*» el règim franquista, en paraules de Tuñón de Lara⁹⁹, en un context on el reconeixement internacional era una de les principals prioritats de l'agenda franquista¹⁰⁰. Això feia, segons els crítics, que el règim s'allunyés d'una caracterització «totalitària» que l'equiparava als règims nazi i estalinista per situar-

⁹³ *Ibid.* p. 293.

⁹⁴ L'article original és de 1964. En espanyol a LINZ, Juan José. «Una teoría del régimen autoritario: El caso de España» Manuel Fraga, *La España de los años sesenta. III: El estado y la política*. Madrid: Moneda y Crédito, 1974.

⁹⁵ *Vid. supra.* pp. 7-8 en referència a les explicacions sobre el totalitarisme.

⁹⁶ MORADIELLOS, Enrique. *op. cit.*, pp. 214-215.

⁹⁷ En aquest cas, Linz parla de «mentalitat», com un esglaó inferior a «ideologia».

⁹⁸ SANZ HOYA, Julián. *La construcción de la dictadura franquista en Cantabria: Instituciones, personal político y apoyos sociales (1937-1951)*. Santander: Publicaciones de la Universidad de Cantabria, 2009. pp. 23-24.

⁹⁹ Ahora, Tuñón de Lara defensava que el franquisme era un totalitarisme (*ergo*, feixisme) de dretes, ja que servia per salvaguardar els interessos de les classes hegemòniques. *Ibid.* p. 25.

¹⁰⁰ *Ibid.* pp. 24-25.

lo en «*una especie de limbo autoritario*»¹⁰¹ entre els mals del totalitarisme i allò bo de la democràcia.

Les crítiques a nivell metodològic sorgirien també de la historiografia marxista, duent a elaborar durant els anys 70 noves teories per combatre les tesis de Linz. A grans trets, les crítiques posaven de relleu la poca anàlisi sobre el component social en la teoria de l'autoritarisme. També en què s'obviés el fort component classista de la dictadura i es considerés «heterogènia». Alhora, també es criticava que, si bé era una explicació que podia arribar a respondre a les característiques del règim franquista dels darrers temps, l'anàlisi de Linz no valia per respondre a les qüestions entorn als primers moments del règim¹⁰².

Amb voluntat de rebatre les mancances de les tesis de Linz, Salvador Giner, Manuel Pérez Yruela i Eduardo Sevilla Guzmán plantejarien, el 1978, la fórmula de «despotisme modern»¹⁰³, que pretenia explicar el conjunt de règims no-democràtics¹⁰⁴. Aquest tipus de règim es caracteritzava, segons els autors, per una dominació de classe representada per un líder o un grup reduït que exerceix el poder; col·lectius com l'exèrcit, el partit i l'església que obeeixen el líder; un pluralisme polític restringit amb una façana de pluralisme ideològic i, finalment, una majoria popular que obeeix al líder¹⁰⁵. També el 1978, Manuel Ramírez va separar el franquisme en diferents etapes: un règim feixista-totalitari entre 1939 i 1945, una dictadura empírico-conservadora entre 1946 i 1960 i, finalment, tècnico-pragmàtica entre els anys 1960 i 1975¹⁰⁶. Tot i així, aquesta darrera aproximació no acaba explicant gaire sobre la naturalesa del règim i, com remarquen Carme Molinero i Pere Ysàs «minimitza els elements bàsics de continuïtat del franquisme»¹⁰⁷.

¹⁰¹ SAZ CAMPOS, Ismael. *Fascismo y franquismo*, op. cit., p. 249.

¹⁰² SANZ HOYA, Julián. *La construcción de la dictadura...*, op. cit., pp. 24-25. Les obres dels autors a

¹⁰³ MORADIELLOS, Enrique. op. cit., p. 217. L'article original a SEVILLA-GUZMÁN, Eduardo, Manuel PÉREZ YRUELA & Salvador GINER. «Despotismo moderno y dominación de clase: para una sociología del régimen», *Papers*, 8, 1978, pp. 103-141.

¹⁰⁴ MOLINERO, Carme. & YSÀS, Pere. *El règim franquista: Feixisme, modernització i consens*. Vic: Eumo, 1992, p. 27.

¹⁰⁵ MORADIELLOS, E. op. cit., p. 217.

¹⁰⁶ RAMÍREZ, Manuel. *España, 1939-1975: Régimen político e ideología*. Madrid: Guadarrama, 1978.

¹⁰⁷ *Ibid.* p. 27.

Paral·lelament, Benjamín Oltra i Amando de Miguel van elaborar una tesi partint de la concepció marxiana de «bonapartisme»¹⁰⁸. Així, s'associava estretament amb el fenomen de la lluita de classes, que veien irreversible des de 1917 pel cas espanyol i acabaven caracteritzant el franquisme com un «*fascismo frailuno*» a mig camí entre el feixisme i el bonapartisme¹⁰⁹.

Més endavant, les noves aproximacions per caracteritzar la naturalesa del règim franquista girarien entorn del debat plantejat inicialment, però partint de l'anàlisi de Linz¹¹⁰: feixisme o totalitarisme. En definitiva, les noves visions s'anirien articulant al voltant de les idees plantejades per Linz, ja fos per oferir-ne arguments complementaris o de contraris, amb matisos considerables segons cada autor.

Seguint les tesis de Linz, Tusell compararia el franquisme amb la dictadura de Salazar (Portugal) i el feixisme italià, situant-lo en una posició intermèdia¹¹¹. Així, seria un «règim no totalitari», perquè no tindria el component «modern, secular i revolucionari» del totalitarisme feixista però sí un component dictatorial autoritari. Tot i això, Tusell veia una evolució de la dictadura franquista, amb uns primers anys que anomenaria de «temptació feixista». Payne també evitaria identificar el règim amb el totalitarisme, però acabaria posant de relleu el component feixista entre els anys 1939 i 1945 amb un progressiu allunyament els següents anys¹¹².

Les mancances d'aquestes aproximacions, tal com indica Saz, acaben donant poques explicacions pel que fa a la naturalesa del règim, donant lloc a comparacions abusives amb els règims totalitaris per excel·lència (Alemanya nazi i URSS) en el cas de Tusell, o en una excessiva personalització del caràcter de la dictadura en el cas de Payne¹¹³.

¹⁰⁸ Vid. *supra*. p. 8 en referència a les tesis del bonapartisme. L'obra d'Oltra i de Miguel, OLTRA, Benjamín, de Miguel, Amando. «Bonapartismo y catolicismo. Una hipótesis sobre los orígenes ideológicos del franquismo», *Papers*, 8, pp. 53-102.

¹⁰⁹ SANZ HOYA, Julián. *La construcción de la dictadura...*, *op. cit.*, p. 25.

¹¹⁰ En aquest sentit, és interessant la crítica que fa Ismael Saz: el debat s'acaba obstinant en un cercle viciós entorn a les tesis plantejades per Linz. Això comporta, en paraules de l'historiador valencià, una «*especie de mezcla entre dos paradigmas antagónicos (...) con consecuencias no ciertamente clarificadoras*». SAZ CAMPOS, Ismael. *Fascismo y franquismo*, *op. cit.*, p. 250.

¹¹¹ TUSELL, Javier. *La dictadura de Franco*. Madrid: Alianza, 1988.

¹¹² Payne l'anomena un «feixisme clerical» ja que el feixisme de FET està mitigat per la naturalesa confessional del règim. SANZ HOYA, Julián. *La construcción de la dictadura...*, *op. cit.*, p. 27.

¹¹³ SAZ CAMPOS, Ismael. *Fascismo y franquismo*, *op. cit.*, p. 251.

En contraposició, la tradició marxista continuaria plantejant la dictadura com a feixista. Josep Fontana posaria de relleu que per entendre el franquisme s'ha de posar l'atenció al 1939, que és quan es mostren els seus objectius lliures de «disfresses i interferències»¹¹⁴.

En aquest mateix sentit, Paul Preston també criticava les tesis de Linz i posava de relleu que la seva caracterització portava a identificar com a feixista només la Falange. Això, segons l'historiador anglès, obvia l'acció d'examinar els possibles trets feixistes d'altres grups i del propi règim¹¹⁵. Seguint aquest advertiment, Preston i altres autors han posat èmfasi en la rellevància de la feixistització d'amplis sectors de la dreta espanyola, així com en la repressió i les aliances durant la guerra¹¹⁶.

Les aproximacions de Julián Casanova també segueixen aquesta línia, posant de relleu la funció social de la dictadura (perpetuació del sistema econòmic i social) i la repressió¹¹⁷. Així, el franquisme és una manifestació més dels processos contrarevolucionaris europeus que sorgeixen al període d'entreguerres per enterrar el règim liberal i lluitar contra la internacional comunista. Una aproximació similar la va fer també Ángela Cenarro, que veia en el cop d'Estat un intent de perpetuar el vell ordre; o Martí Marín, que posava de relleu el caràcter feixista del règim fins i tot després del 1945¹¹⁸.

Pel que fa als estudis sobre el feixisme espanyol en un sentit estricte, és a dir la Falange, els anys 80 també suposaren la primera obertura historiogràfica després del buit que hem destacat als inicis del capítol. Tot i així, les primeres aproximacions no van sorgir des de la ciència històrica, sinó del dret i la ciència política: D'una banda, Chueca va elaborar una monografia sobre FET-JONS, a través de l'estudi de documentació legal del partit. Per altra banda, Jiménez Campo va estudiar amb profunditat el feixisme espanyol durant

¹¹⁴ Alhora, és un argument compartit per aquests dos autors que, alhora, defensen la caracterització del règim com a feixista (tot entenent que es tracta d'un cas peculiar). MOLINERO, Carme. & YSÀS, Pere. *El règim franquista...*, op. cit. p. 32.

¹¹⁵ MORADIELLOS, Enrique. op. cit. pp. 217-218; PRESTON, Paul. *La política de la venganza. El fascismo y el militarismo en la España del siglo XX*. Barcelona: Península, 1997, p. 33.

¹¹⁶ SANZ HOYA, Julián. *La construcción de la dictadura...*, op. cit. p. 27.

¹¹⁷ CASANOVA, Julián. «La sombra del franquismo: ignorar la historia i huir del pasado». *El pasado oculto. Fascismo y violencia en Aragón, 1936-1939*. Julián Casanova et. al., Madrid: Siglo XXI, 1992, pp. 1-28.

¹¹⁸ *Ibid.* pp. 27-28. Les obres dels autors a CENARRO, Ángela. «Muerte y subordinación en la España franquista: el imperio de la violencia como basedel Nuevo Estado», *Historia Social*, 30, 1998, pp. 5-22; MARÍ CORBERA, Martí. «Fascismo en España. Política local y control gubernativo en la Cataluña franquista: ¿fue porciolismo una fórmula aperturista?» *Hispania*, 199, 1998, pp. 655-678.

el període republicà¹¹⁹. En aquest sentit, també es poden comptar els treballs de Mª Teresa Gallego sobre la *Sección Femenina* i de Miguel Ángel Aparicio sobre els inicis del sindicalisme vertical i la formació del règim. Des de la ciència històrica, cal destacar el treball de Manuel Suárez Cortina, sobre una secció provincial de la Falange (Astúries)¹²⁰. A part, destaca el treball de Sheelagh Elwood *Prietas las Filas. Historia de Falange Española, 1933-1983* com el primer estudi que abasta tota la cronologia falangista, el *continuum*, amb aportacions rellevants obtingudes a partir de fonts orals¹²¹.

Atenent de nou al feixisme-franquisme, en un sentit general, altres visions més recents han anat sorgint a partir dels anys 90, amb anàlisis ponderades que rebutgen les tesis de Linz però que també eviten definir el franquisme com a règim feixista, sobretot per l'èmfasi en els elements de caràcter tradicional i reaccionari que hi ha al règim.

En primer lloc, Pérez Ledesma rebutja la identificació del règim com a feixista per la «funció social» que li imputen els historiadors marxistes, defensant que la legitimació del capitalisme és possible a través d'altres tipus de règims, no necessàriament feixistes. Per contra, ha proposat la caracterització del franquisme com una «dictadura personal» amb un fort pes dels components militar i clerical¹²². Una altra aportació rellevant, de Julio Aróstegui, empra el terme «pseudofeixisme» per caracteritzar la dictadura, alhora que nega la possibilitat d'inserir-lo en un marc comparatiu d'altres règims atenent a les seves particularitats¹²³. Per altra banda, Sánchez Recio veu una dictadura amb un clar component de classe, al servei de la «coalició reaccionària» i amb una capacitat d'adoptar diferents formes de cares a l'exterior¹²⁴.

Aquestes aproximacions, que buscaven una definició precisa, acabaven perdent en perspectiva comparada, tal com fa notar Ismael Saz¹²⁵. En aquest sentit, cal destacar que aquest tipus d'estudis sorgeixen en un moment (amb el típic *delay* de la historiografia

¹¹⁹ CHUECA, Ricardo Luis. *El Fascismo en los comienzos del Régimen de Franco. Un estudio sobre FET-JONS*, Madrid: CIS, 1983; JIMÉNEZ CAMPO, Javier. *El fascismo en la crisis de la II República española*. Madrid: CIS, 1979.

¹²⁰ THOMÀS ANDREU, Joan M. *op. cit.*, p. 295; ELWOOD, Sheelagh. *Prietas las Filas: Historia de Falange Española, 1933-1983*. Barcelona: Crítica, 1984.

¹²¹ SANZ HOYA, Julián. «Falangismo y dictadura. Una revisión...», *op. cit.*, p. 36.

¹²² SANZ HOYA, Julián. *La construcción de la dictadura...*, *op. cit.*, p. 31. PÉREZ LEDESMA, Manuel. «Una dictadura "por la gracia de Dios"», *Historia Social*, 20, 1994, pp. 173-193.

¹²³ ARÓSTEGUI, Julio. «La historiografía sobre la España de Franco. Promesas y debilidades», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Contemporánea*, 7, 1992, pp. 77-99.

¹²⁴ SÁNCHEZ RECIO, Glicerio. «En torno al régimen franquista. Revisión de una Antigua polémica», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Contemporánea*, 8-9, 1992, pp. 9-19.

¹²⁵ SAZ CAMPOS, Ismael. *Fascismo y franquismo*, *op. cit.*, p. 253.

espanyola) on els estudis genèrics sobre feixisme entren en crisi i es tendeix a analitzar cada cas de manera particular.

A finals dels 90, Payne va reformular els seus estudis dins l'obra *Franco y José Antonio. El extraño caso del fascismo español*¹²⁶, on incidia en emmarcar el falangisme espanyol dins l'evolució del nacionalisme espanyol i la comparació amb altres feixismes. Així, parla de la forta influència de Falange (feixista) en el franquisme dels primers anys, per acabar amb una «desfeixistització» progressiva els següents anys del règim. Joan Maria Thomàs també ha abordat l'estudi de FET-JONS amb aproximacions sobre la seva conformació i evolució fins a 1945¹²⁷. En aquest mateix sentit, cal emmarcar aquests estudis en la tesi del fracàs de la Falange dins la configuració de l'Estat franquista, molt acceptada dins la historiografia (almenys fins fa poc temps). Aquesta visió veuria la Falange com un partit instrumentalitzat per Franco i que fracassaria en la voluntat d'imposar el seu projecte polític¹²⁸. Als anys 90 també apareixeria la primera conceptualització d'Ismael Saz sobre la feixistització. Tot i així, exposarem la visió de Saz al següent bloc temàtic.

El gir cap a la història local, accentuat els darrers anys, ha ofert noves aportacions a partir de l'estudi d'allò particular¹²⁹. Així, s'ha analitzat la configuració de les diverses seccions territorials de Falange, així com els elements de suport social de la dictadura en àmbits limitats i les bases del personal polític del règim. En aquest sentit, cal destacar obres de Julián Sanz, sobre la dictadura a Cantàbria i d'Ismael Saz sobre València, entre d'altres moltes aportacions que han contribuït a oferir una mirada des de baix¹³⁰.

També han proliferat les obres de caire biogràfic, sobretot de Franco i José Antonio Primo de Rivera, amb algunes aportacions molt recents, com la de Joan Maria

¹²⁶ PAYNE, Stanley G. *Franco y José Antonio: El extraño caso del fascismo español*. Barcelona: Planeta, 1997.

¹²⁷ THOMÀS ANDREU, Joan Maria. *La Falange de franco: Fascismo y fascistización en el régimen franquista: 1937-1945*. Barcelona: Plaza & Janés, 2001.

¹²⁸ ALONSO IBARRA, Miguel. «Los límites del fascismo en España. Un recorrido crítico por los conceptos, interpretaciones y debates de la historiografía reciente sobre el franquismo», *Studia Historica: Hª Contemporánea*, 35, 2017, pp. 135-170, p. 150

¹²⁹ Evidentment, parlem de biografies i històries locals amb voluntat integradora i que busquen inserir-se en l'estudi genèric. Allò fet amb una voluntat estrictament localista o particular contribueix molt poc en modificar una visió més general.

¹³⁰ SANZ HOYA, Julián. *La construcción de la dictadura... op. cit.*; SAZ, Ismael & Alberto GÓMEZ RODA (eds.). *El franquismo en Valencia*. València: Ediciones Episteme, 1999. Per una aproximació total, *vid.* SANZ HOYA, Julián. «Jerarcas, caciques y otros camaradas. El estudio de los poderes locales en el primer franquismo». *Historia del presente*, 15, 2010, pp. 9-27 i THOMÀS, Joan Maria. «»

Thomàs¹³¹. En el mateix àmbit, destaquen obres biogràfiques de càrrecs intermedis del franquisme, com la de Xosé Manoel Núñez Seixas sobre Santiago Montero Díazo l'obra *Soldados de Dios y apóstoles de la patria* que analitzen biogràficament diferents personatges del conservadorisme espanyol de la primera meitat del segle XX¹³².

Altres obres destacables són la de Borja de Riquer, *La dictadura de Franco*, dins la Història d'Espanya de Josep Fontana i Ramón Villares, on s'ofereix una visió general de la dictadura a partir de postulats renovats. També, la de Xosé Manoel Núñez Seixas sobre l'estudi del nacionalisme durant el conflicte de la Guerra Civil¹³³.

Amb tot, i per cloure aquest apartat, cal destacar que les aportacions de la historiografia espanyola han acabat constituint una renovació tardana i irregular respecte els nous paradigmes que han circulat per la historiografia internacional fins els anys 90¹³⁴. En aquest sentit, es pot parlar d'una falta doble: horitzontal i vertical. Vertical, per l'esmentat fet de parar poca atenció en la historiografia exterior. I horitzontal, perquè s'ha tendit a analitzar el franquisme de manera estanca, com un període clos de la història contemporània d'Espanya¹³⁵, sense vincles més enllà i més enrere. A finals dels 90 i, sobretot amb l'entrada al segle XXI, s'ha experimentat una posada a punt de la historiografia espanyola del franquisme (i també a nivell general).

¹³¹ TUSELL, Javier. *Franco en la guerra civil. Una biografía política*, Madrid: Tusquets, 1992; PRESTON, Paul. *Franco. Caudillo de España*. Barcelona: Grijalbo, 1994; GIL PECHARROMÁN, Julio. *José Antonio Primo de Rivera. Retrato de un visionario*. Madrid: Temas de Hoy, 1996. THOMÀS, Joan Maria. *José Antonio: Realidad y Mito*. Barcelona: Debate, 2017.

¹³² NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manoel. *La sombra del César: Santiago Montero Díaz, una biografía entre la nación y la revolución*. Granada: Comares, 2012. DEL ARCO, Miguel Ángel. *Soldados de Dios y apóstoles de la patria*. Granada: Comares, 2010.

¹³³ DE RIQUER, Borja. *La dictadura de Franco* (vol. 9). *Historia de España*, Josep Fontana & Ramón Villares (dir.) Crítica: Barcelona, 2010; NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manoel. *¡Fuera el invasor! Nacionalismos y movilización bélica durante la guerra civil española (1936-1939)*. Madrid: Marcial Pons, 2006.

¹³⁴ *Ibid.* p. 40.

¹³⁵ SAZ CAMPOS, Ismael. *Fascismo y franquismo, op. cit.*, p. 254.

3. DICTADURA FEIXISTITZADA O DICTADURA FEIXISTA

Els més recents estudis historiogràfics sobre el franquisme i el feixisme espanyol giren entorn dos paradigmes bastant clars que identifiquen el règim com a feixista o com a dictadura feixistitzada. A partir de les diferents aportacions de la historiografia (sobretot internacional) dels darrers anys s'han anat incorporant elements analítics de gran utilitat per a l'anàlisi històrica d'aquest període contemporani espanyol. Tal com s'ha esmentat breument durant el capítol anterior, el gir cap a la història local i la nova biografia han aportat noves i renovades aproximacions que permeten enfocar des d'altres perspectives l'estudi del franquisme.

Ara bé, el que resulta realment determinant per entendre les dues visions contraposades actuals sorgeix del gir cultural: el concepte de «cultura política». L'ús de les cultures polítiques s'ha introduït a la historiografia espanyola a inicis de segle i constitueix un element clau de les dues visions que analitzen el franquisme i el feixisme espanyol (i la caracterització de la dictadura).

No és l'objectiu d'aquest breu estat de la qüestió entrar a valorar les múltiples definicions de «cultura política», però en podem oferir una breu pinzellada¹³⁶. Prenent les definicions de Bernstein i Sirinelli, les cultures polítiques són sistemes culturals de representació compartits a partir dels quals es conforma una visió comuna del món, amb unes lectures cap al passat i el futur compartides. Aquest sistema cultural acaba actuant sobre la política, ja que el portador social de la «cultura política» és un grup, una família, o un partit polític. El grup pren partit del joc polític amb la voluntat d'imposar la seva visió política, social i econòmica. Amb tot, la cultura política acaba creant un marc mental cultural de valors, símbols, representacions, etc. que condiciona l'acció individual o d'un col·lectiu en el camp polític¹³⁷.

Sobre aquest concepte rau l'inici de la divisió entre les dues concepcions que analitzen el franquisme i el feixisme. Historiadors com Ismael Saz reivindiquen el fet que dins el règim franquista hi conviuen dues cultures polítiques diferents: la feixista i la nacional-

¹³⁶ Per un anàlisi entenedor de l'origen, evolució i diferents matisos del concepte «cultura política» en l'anàlisi històrica *vid.* CABRERA, Miguel Ángel. «La investigación histórica y el concepto de cultura política» Manuel Pérez Ledesma & María Sierra Alonso (eds.) *Culturas políticas: teoría e historia*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 2010, pp. 19-85.

¹³⁷ CABRERA, Miguel Ángel. *op. cit.* pp. 33 i ss. Si bé hi ha altres visions sobre el concepte «cultura política», moltes adopcions d'una o altra particularitat no són incompatibles entre sí. En aquest sentit, cal destacar la de Baker, que defensa la cultura política com a discurs.

catòlica (nacionalisme reaccionari). Per altra banda, historiadors com Ferran Gallego sostenen que la cultura política del franquisme és una de sola, produïda per la fusió de les dues anteriors. A partir d'aquests preceptes resulten les caracteritzacions de la naturalesa del règim: dictadura feixistitzada o dictadura feixista.

Un altre punt d'anàlisi clau que explica la contraposició d'aquestes idees és el concepte de «feixistització». La flexibilitat del concepte porta les dues visions a entendre'l de maneres diferents, fet que repercuteix en la posterior caracterització de la dictadura franquista. Tot i així, allò indubtable és que per caracteritzar la dictadura franquista s'ha de tenir en compte el procés de feixistització, diferent segons cada autor. És per això que també és essencial exposar-ne les dues visions.

3.1. ISMAEL SAZ: DICTADURA FEIXISTITZADA

Saz ha teoritzat a nivell genèric sobre el fenomen de la «feixistització». L'historiador valencià emprà el concepte a partir de les mancances que es presenten a l'hora d'analitzar les dictadures europees del segle XX mitjançant els elements explicatius clàssics: el totalitarisme i el marxisme¹³⁸. Si bé unes i altres aproximacions renovades de cada corrent detecten els errors de caracteritzar aquests règims dictatorials, no aconsegueixen resoldre el problema de fons: explicar el «forat negre» d'aquelles dictadures «*que no son totalitarias, pero que no son meramente autoritarias, que no son fascistas, pero que no son meramente conservadoras*»¹³⁹.

Saz pren el concepte de Nolte de qualificar el segle XX com la «era del feixisme», però no per identificar tota la reacció antiliberal i anticomunista com a feixisme, sinó per admetre que el feixisme actua de referent per totes les cultures polítiques durant aquests temps. Es pot entendre la dreta europea de la primera meitat del segle XX com a conservadora, tradicional, autoritària i feixista. Però, segons l'autor, es comet un error en no veure que cada una d'aquestes forces és susceptible de feixistitzar-se¹⁴⁰.

¹³⁸ La tesi de la modernització, a ulls de Saz, és accessòria per analitzar aquest fenomen ja que incorpora els elements analítics essencials del totalitarisme i el marxisme. SAZ CAMPOS, Ismael. *Fascismo y franquismo*, op. cit., p. 80.

¹³⁹ *Ibid.* p. 82. Cal afegir que, amb tot, Saz reconeix la capacitat explicativa de les tesis de Gramsci a l'hora d'explicar la problemàtica que es planteja.

¹⁴⁰ *Ibid.* p. 83.

També és rellevant l'aportació de Griffin, que Saz recull i adapta considerablement. Griffin anomena a aquest tipus de règims «règims parafeixistes» i defensa que el poder segueix ostentat per elits tradicionals i militars que adopten una «façana» populista i elements de control propis del feixisme. Ara bé, Saz defensa que el pes del feixisme en les «dictadures feixistitzades» és notable¹⁴¹.

Amb tot, Saz planteja la feixistització com el procés que porta a determinats sectors de la dreta clàssica a adoptar elements feixistes, fins al punt que el resultat no comporta ni feixisme ni una dreta tal com era a inicis de segle. Mentre que aquests preceptes s'han estudiat en major o menor mesura pels moviments feixistes, no s'ha utilitzat a l'hora de caracteritzar els règims de dretes que perduren més enllà de 1945¹⁴². Alhora, la feixistització també explica la capacitat d'aquests tipus de règims de combinar elements feixistes i no feixistes, que els confereixen la mobilitat necessària per sobreviure més enllà de l'era del feixisme, després de 1945¹⁴³.

Un element clau en els plantejaments de Saz és la identificació d'aquells elements «que no són feixistes» dins de règims i moviments feixistitzats. En aquest sentit, és rellevant la influència dels estudis de Blinkhorn, pel que fa a la posada en relació d'aquests elements¹⁴⁴. Per Saz, la centralitat rau en el nacionalisme reaccionari, analitzable de forma genèrica de la mateixa manera com es fa amb el feixisme. A més, tan el nacionalisme reaccionari com el feixisme són dues ideologies pròximes però amb grans diferències, que les duria a processos d'aliança però també de dissens i confrontació¹⁴⁵. Ambdues cultures polítiques veien la decadència nacional i n'assenyalaven els mateixos culpables (liberals) i, consegüentment, buscaven l'establiment d'un nou ordre que trenqués amb el liberalisme. La diferència es troba a l'hora prendre les referències: pre-liberals, en el cas del nacionalisme reaccionari i post-liberals pels feixistes. El nacionalisme reaccionari, a diferència del feixisme, és nacionalista (no pas ultranacionalista), elitista (no pas populista), amb un corporativisme orgànic de caire conservador (no pas com una tercera

¹⁴¹ SAZ CAMPOS, Ismael. «Fascismo y nación en el régimen de Franco: Peripecias de una cultura política». Miguel Ángel Ruiz Carnicer (ed.), *Falange: Las culturas políticas del fascismo en la España de Franco: 1936-1975*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 2013, pp. 61-76, p. 67.

¹⁴² SAZ CAMPOS, Ismael. *Fascismo y franquismo*, op. cit., p. 86.

¹⁴³ *Ibid.* pp. 86 i 90.

¹⁴⁴ Blinkhorn, Martin (ed.). *Fascists and conservatives...*, op. cit.

¹⁴⁵ SAZ CAMPOS, Ismael. «¿Dónde está el otro?...» op. cit., p. 172.

via entre capitalisme i comunisme) i sense un culte a la violència com a element constitutiu¹⁴⁶.

Seguint tots aquests preceptes, Ismael Saz considera el franquisme com un dels règims feixistitzats per excel·lència¹⁴⁷, dins el conjunt de règims nacionalistes d'aquell temps (Alemanya, Itàlia, Portugal, Àustria, Romania o la França de Vichy), tenint en compte que comparteixen elements comuns: antiliberalisme, antimarxisme i negació dels valors bàsics del segle XX; una coalició reaccionària, que es presenta diversa en funció del cas i, finalment, un punt de referència comú (el feixisme) i una composició sobre elements genèrics comuns (mitjans econòmics, exèrcit, Església, burocràcia i la figura d'un dictador)¹⁴⁸. El fet que es comparteixin aquests trets no pot dur a la identificació (errònia, segons Saz) amb un «feixisme genèric», com s'ha fet en algunes teoritzacions. En primer lloc, perquè la funció social no es pot reduir a l'antimarxisme i a la perpetuació del capitalisme (seguint tesis de base marxista). Segon, perquè malgrat compartir molts elements comuns, la coalició reaccionària segueix essent formada per components diferents amb objectius diferents i pesos variables en cada un dels règims¹⁴⁹.

Per Saz, la caracterització de la dictadura franquista com a dictadura feixistitzada permet oferir els elements explicatius que responen a la naturalesa i posterior evolució del règim: es té en compte la feixistització d'amplis sectors de la dreta espanyola; permet explicar la correlació de forces entre feixistes, conservadors i feixistitzats dins la configuració del règim de forma mesurada, tenint en compte les interaccions (elements comuns i elements de dissens); explica la configuració i evolució de la dictadura en funció de la pugna d'interessos dels diversos factors i, finalment, considera la dictadura feixista com el resultat de la derrota del partit feixista i l'èxit dels sectors reaccionaris/tradicionals feixistitzats¹⁵⁰.

La feixistització de les dretes espanyoles és, doncs, el procés a través del qual s'assumeixen aquells aspectes del falangisme que ajuden a la renovació, radicalització i eficàcia política dels sectors no feixistes¹⁵¹. Les diverses cultures polítiques de la dreta

¹⁴⁶ SAZ CAMPOS, Ismael. *Fascismo y franquismo*, op. cit., pp. 174-176.

¹⁴⁷ *Ibid.* p. 87.

¹⁴⁸ *Ibid.* pp. 151-152.

¹⁴⁹ SAZ CAMPOS, Ismael. *Fascismo y franquismo*, op. cit., pp. 152-153.

¹⁵⁰ *Ibid.*, p. 154.

¹⁵¹ SAZ CAMPOS, Ismael. «Las raíces culturales del franquismo». *Del franquismo a la democracia (1936-2013)*. Manuel Pérez Ledesma & Ismael Saz (coord.). Madrid: Marcial Pons, 2015, pp. 21-51. p. 40.

assumeixen diferents trets feixistes i en diferent grau durant els anys de la II República que, tanmateix, es caracteritzen pel fracàs del feixisme en el camp polític i la notable feixistització de la majoria de forces conservadores¹⁵².

Els monàrquics d'*Acción Española* i *Renovación Española* van prendre del feixisme els seus renovats trets contrarevolucionaris, antidemocràtics i autoritaris¹⁵³, en un fenomen d'apropiació-distorsió¹⁵⁴ cap al nacionalisme reaccionari. Pel que fa al sector catòlic-polític, la CEDA també es va apropiat d'elements feixistes: eficàcia antirevolucionària, antimarxista i anti-parlamentària, així com la capacitat d'enquadrar les masses. El tradicionalisme va emmirallar-se, amb la prevenció cap a allò modern, amb els aspectes més pròxims a la seva cultura política: el populisme i el nacionalisme extrem¹⁵⁵.

Amb tot, allò fonamental és que s'accepten els elements feixistes que beneficien el projecte propi, però mai per renunciar a l'essència de la identitat de cada cultura política. Pluralitat, complexitat i naturalesa conflictiva són els elements que caracteritzen la feixistització i expliquen, alhora, els diversos graus de desfeixistització¹⁵⁶. A més, la feixistització seria exitosa perquè configuraria la base del nou règim i, alhora, neutralitzaria la capacitat de creixement de Falange¹⁵⁷, el partit netament feixista.

El caràcter de «guerra de masses» de la Guerra Civil obriria les portes al falangisme a ser una peça clau durant el conflicte, ja que era un partit modern, de masses i present de manera uniforme a tot el territori. A més, les voluntats totalitaristes portaven a Falange a convertir-se en el partit únic del *Nuevo Estado*¹⁵⁸. La realitat però, es traduiria en la unificació del partit en FET de las JONS i que passés a ser controlat directament per la voluntat del general Franco. Això no vol dir que el falangisme desaparegués, sinó al contrari: la seva subordinació passaria a formar part (imprescindible) de l'estructura de poder del franquisme¹⁵⁹.

¹⁵² SAZ CAMPOS, Ismael. *Fascismo y franquismo*, *op. cit.*, p. 155.

¹⁵³ *Ibid.*, p. 154.

¹⁵⁴ SAZ CAMPOS, Ismael. «Las raíces culturales del franquismo», *op. cit.*, p. 40.

¹⁵⁵ SAZ CAMPOS, Ismael. *Fascismo y franquismo*, *op. cit.*, p. 156 i SAZ CAMPOS, Ismael. «Las raíces culturales del franquismo», *op. cit.*, p. 40.

¹⁵⁶ SAZ CAMPOS, Ismael. «Las raíces culturales del franquismo», *op. cit.* p. 40.

¹⁵⁷ SAZ CAMPOS, Ismael. *Fascismo y franquismo*, *op. cit.*, p. 156

¹⁵⁸ Amb tot, el tradicionalisme també tindria aquest component, però el seu impacte seria menor a causa de la seva limitació geogràfica. *Ibid.*, pp. 158-159

¹⁵⁹ I més encara, si considerem que un gran exponent feixista, Serrano Suñer (el *Cuñadísimo* de Franco) entrés a formar part del gabinet de Franco. *Ibid.*, pp. 159-160.

Seria durant aquesta etapa que el règim es feixistitzaria «de façana», seguint les tesis que planteja Griffin, amb un emmirallament clar al règim feixista italià. Saz, però, subratlla les limitacions d'aquesta feixistització: la incorporació d'elements feixistes aniria acompanyada, també, de reelaboracions de caire tradicionalista¹⁶⁰.

Fins aquí, podem afirmar que la tesi de Saz segueix les idees del «fracàs de Falange», que entraria en decadència total amb la derrota de l'Eix el 1945 i portaria a la desfeixistització del règim franquista, per entrar en una etapa on triomfaria el nacionalcatolicisme. Tot i així, Saz posa de relleu que el procés de desfeixistització s'inicia abans de la caiguda del bloc feixista el 1945 i que no és total: els elements feixistitzats segueixen formant part essencial del règim¹⁶¹. El fenomen que es dona és, segons Saz, la convivència de dues cultures polítiques diferenciades: la feixista, en clara minoria però no irrellevant, i la nacionalcatòlica, hegemònica¹⁶².

El fet que es consideri la diferenciació d'aquestes dues cultures polítiques parteix d'un anàlisi en profunditat de les vicissituds històriques i ideològiques de cada una d'elles. Tal com hem apuntat, el nacionalisme constitueix un element central en ambdues cultures polítiques, però es difereixen en la concepció dels valors de la nació i la seva projecció cap al futur.

La cultura política nacionalcatòlica, representada *Acción Española* (revista, escola de pensament i societat cultural) havia sorgit amb l'arribada de la República recollint les tradicions del pensament del nacionalisme reaccionari espanyol¹⁶³ i adaptant-les a la modernitat del pensament reaccionari europeu a través de les influències directes d'*Action Française* de Maurras, amb uns valors clarament contrarevolucionaris, reaccionaris, antiliberals i antidemocràtics. En aquest sentit, lluny de qualsevol tipus de populisme (essent d'un caràcter elitista), el nacionalisme reaccionari espanyol buscava la restitució d'un vell ordre: la Monarquia preliberal. A més, pel nacionalcatolicisme, la nació passava essencialment per la defensa del catolicisme¹⁶⁴.

¹⁶⁰ *Ibid.*, p. 161.

¹⁶¹ *Ibid.*, p. 164-165.

¹⁶² SAZ CAMPOS, I. «Fascismo y nación...». *op. cit.*, p. 67.

¹⁶³ En aquest sentit, un bon anàlisi de les influències intel·lectuals del reaccionarisme espanyol el trobem a FUENTES CODERA, Maximiliano, «El nacionalismo reaccionario español: raíces intelectuales y fundamentos políticos en un marco internacional», obra no publicada.

¹⁶⁴ SAZ CAMPOS, Ismael. «Las raíces culturales del franquismo», *op. cit.*, pp. 31-33 i SAZ CAMPOS, Ismael. «Fascismo y nación...», *op. cit.*, p. 68.

La cultura política feixista, per contra, partia d'una base postliberal que buscava una nova projecció cap al futur (no pas una tornada al passat) a través d'un ultranacionalisme que posava la nació per sobre de tot (fins i tot del catolicisme) i un populisme revolucionari¹⁶⁵. El fenomen vivia influenciat per l'aparició del feixisme italià, però no es pot considerar Falange com una «importació» estrangera; el feixisme espanyol es va articular com una «*cristalización-radicalización en clave fascista de tradiciones culturales propias*»¹⁶⁶.

Serien, doncs, aquestes dues cultures polítiques, configurades durant els anys de l'experiència Republicana, les que s'acabarien enfrontant dins el règim franquista¹⁶⁷, un enfrontament entre les dues Espanyes (en aquest cas, les «verdaderes») que acabaria resolt en una victòria dels sectors nacionalcatòlics sobre els feixistes pel que fa al control del règim i una catolització de Falange.

Molts sectors historiogràfics no incideixen el debat nacionalista entre feixistes i nacionalcatòlics, assumint que el nacionalcatolicisme va triomfar des de bon principi dins el règim. Per contra, Ismael Saz defensa que durant el procés de feixistització (fins a 1941) també hi hagué un procés de catolització extrem: dues cares d'una mateixa moneda. Això va portar als sectors falangistes a renunciar al seu ideari ultranacionalista, després de les fracassades (segons Saz) ofensives de 1941 de guanyar terreny dins el règim¹⁶⁸, per adoptar posicions del nacionalisme reaccionari pel que fa a la religió.

3.2. FERRAN GALLEGO: DICTADURA FEIXISTA

Ferran Gallego concep una idea particular del procés de feixistització. Partint de l'anàlisi del cas espanyol, i amb voluntat de diàleg amb els estudis sobre feixisme internacional, Gallego entén la feixistització com la progressiva adquisició per part del feixisme de la representació política del conjunt de l'espai contrarevolucionari¹⁶⁹. El 1934 representa

¹⁶⁵ SAZ CAMPOS, Ismael. «Fascismo y nación...», *op. cit.*, p. 68.

¹⁶⁶ SAZ CAMPOS, Ismael. «Las raíces culturales del franquismo», *op. cit.*, p. 38. Per una ampliació, *vid.* SAZ CAMPOS, Ismael. *España contra España: los nacionalismos franquistas*, Madrid: Marcial Pons, 2003, pp. 59-100.

¹⁶⁷ En aquest sentit, *vid.* BOX, Zira. «La dictadura franquista: culturas políticas enfrentadas dentro del régimen vencedor» Manuel Pérez Ledesma & Ismael Saz (coord.). Madrid: Marcial Pons, 2015, pp. 239-265. En un sentit de disputa en el camp simbòlic, *vid.* SAZ CAMPOS, Ismael. «Fascismo y nación...», *op. cit.*, pp. 68-72.

¹⁶⁸ SAZ CAMPOS, Ismael. «Fascismo y nación...», *op. cit.*, p. 70. i SAZ CAMPOS, Ismael. *España contra España...*, *op. cit.*, pp. 311-316.

¹⁶⁹ GALLEGO, Ferran. *El evangelio fascista: La formación de la cultura política del franquismo (1930-1950)*. Barcelona: Crítica, 2014, p. 893.

una data emblemàtica a nivell internacional per als inicis dels processos de feixistització, ja que conflueixen diversos episodis que acaben catalitzant en els processos polítics que s'han donat durant el període d'entreguerres i que donaran lloc als processos constitutius del feixisme: Feixistització a Itàlia, purga de juny a Alemanya, ofensiva de les lligues a França o Fets d'Octubre i fusió de Falange i JONS a Espanya¹⁷⁰.

La feixistització no es dona a partir del creixement d'un partit o una ideologia finita feixista en el moment de la seva creació, sinó que té lloc a través del procés que porta les forces contrarevolucionàries a anar sintetitzant «*posiciones doctrinales y agrupando proyectos políticos, (...) canalizando la fluidez de sus intercambios ideológicos, asentando sus compromisos estratégicos*»¹⁷¹. La tensió entre les diferents identitats parcials va acompanyada de la convicció de totes les parts de crear un espai comú homogeni (essent la segona voluntat la que s'imposa sobre la primera).

Així, s'entén el feixisme com l'agent capaç d'aglutinar en un moviment de masses les expectatives de diversos sectors socials amplis; no pas com una victòria respecte la resta de cultures polítiques. El feixisme esdevé el ciment que permet integrar en una sola cultura política els diversos ingredients de la dreta radicalitzada¹⁷². La integració en un espai comú es donarà a través de principis essencials de caire genèric (nacionalisme, populisme, idea de comunitat nacional, cabdillatge), el valor relatiu dels quals permet aquesta integració. És aquesta complexitat del procés de feixistització la que produeix les diferències entre les diferents experiències feixistes d'Europa¹⁷³. El resultat dels processos de feixistització és, doncs, la formació d'una única cultura política feixista que representa les expectatives socials, valors creences i símbols que donen coherència a un moviment social i un projecte nacional compartit¹⁷⁴.

Pel cas concret d'Espanya, Gallego veu l'inici de la feixistització en la creixent radicalització de la dreta iniciada durant els anys de la República, un període on sectors de l'esquerra revolucionària són presents en àrees de poder o zones d'agitació social¹⁷⁵.

¹⁷⁰ Per un anàlisi més complet d'aquests episodis, vegeu GALLEGO, Ferran. «Fascismo, antifascismo y fascistización: la crisis de 1934 y la definición política del período de entreguerras». Alejandro Andreassi & José Luis Martín Ramos (coord.), *De un octubre a otro: Revolución y fascismo en el período de entreguerras, 1917-1934*. Barcelona: El Viejo Topo, 2010, pp. 281-354.

¹⁷¹ GALLEGO, Ferran. *El evangelio fascista...*, op. cit., p. 20.

¹⁷² *Ibid.* pp. 893-894.

¹⁷³ *Ibid.* pp. 20-21.

¹⁷⁴ *Ibid.* pp. 21-22.

¹⁷⁵ GALLEGO, Ferran. «Fascismo, antifascismo y fascistización...», op. cit., p. 345.

El temor de les forces conservadores porta a prendre el feixisme com a punt de referència més enllà de les relacions exclusives amb el partit feixista (FE *de las JONS*). Per altra banda, el falangisme té, ja des de la seva fundació i a causa de la seva particular configuració, una síntesi entre tradició i revolució¹⁷⁶, excel·lent per atraure els diversos sectors de la dreta radicalitzada. Un factor cabdal, dins aquesta síntesi, és la presència del catolicisme tradicionalista ja des dels inicis del moviment falangista, que li permetrà casar amb la tradició catòlica de la resta de forces¹⁷⁷.

Tanmateix, el partit feixista seria un moviment minoritari durant els anys de la República. Això és degut, segons Gallego, a la seva precocitat, no pas al fet de caracteritzar-lo com *latecomer* respecte la resta de feixismes europeus. La particular evolució política de l'Espanya de principis de segle respon a aquest factor: la dictadura de Miguel Primo de Rivera (1923-1930) seria la solució per a una dreta radical autoritària al moment d'auge de les primeres manifestacions feixistes europees. Així, la dictadura de Primo de Rivera suposa un precedent clar que possibilitaria la posterior feixistització dels sectors radicals de la dreta, però alhora és un fre al seu desenvolupament, ja que s'esgotaria el potencial organitzatiu de la contrarevolució en la crisi monàrquica¹⁷⁸.

El partit feixista passaria de ser un moviment residual a ser el punt de confluència de totes les forces de la dreta radical, a tenor d'un esdeveniment que l'anàlisi de Gallego considera absolutament fonamental: el conflicte bèl·lic de la Guerra Civil. Si bé algunes aproximacions han considerat que la Guerra Civil constitueix una alternativa a la conquesta del poder per part del feixisme, per Gallego suposa la massificació d'aquest moviment que desemboca, després de la victòria total sobre l'enemic, a la construcció d'un nou Estat de la mateixa naturalesa (feixista)¹⁷⁹. Efectivament, és en les condicions que imposa el context del juliol 1936 que el feixisme aconsegueix aglutinar un conjunt de forces que no hagués integrat en el marc d'un procés pluralista¹⁸⁰.

El bàndol insurgent s'acabaria configurant com quelcom més que una aliança circumstancial de diferents forces polítiques per derrocar la República, ja que esdevindria

¹⁷⁶ *Ibid.* p. 340-41.

¹⁷⁷ GALLEGO, Ferran. *El evangelio fascista...*, *op. cit.*, p. 897.

¹⁷⁸ *Ibid.* p. 896.

¹⁷⁹ GALLEGO, Ferran. «¿Un puente demasiado lejano? Fascismo, Falange i franquismo en la fundación y en la agonía del régimen» Miguel Ángel Ruiz Carnicer, (ed.). *Falange. Las culturas políticas del fascismo en la España de Franco: 1936-1975*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 2013, pp. 77-101, p. 80.

¹⁸⁰ GALLEGO, Ferran. *El evangelio fascista...*, *op. cit.*, p. 457.

un projecte comú que es presentava com una alternativa política nacionalista per combatre conjuntament al liberalisme, la democràcia i el marxisme¹⁸¹. Les discrepàncies internes dins el bàndol insurgent són vistes per l'historiador català com una «confrontació efímera», que mai va posar en perill la unitat. Allò rellevant és, doncs, la unitat que es crearia entorn del projecte polític del 18 de juliol, que no seria mai instrumental. La capacitat integradora del feixisme acabaria per aglutinar tots els sectors que buscaven una renacionalització de les masses i una via espanyola a la modernitat en defensa de la tradició cristiana, ja abans del cop d'estat del 1936¹⁸².

Són les condicions de la Guerra Civil les que permeten que el feixisme es converteixi en el centre del procés contrarevolucionari gràcies a dos elements fonamentals. En primer lloc, a la presència de feixisme molt més enllà del partit: l'àrea feixistitzada que havia impregnat el conjunt de les dretes espanyoles els anys anteriors¹⁸³. El segon aspecte és, tal i com s'ha apuntat als processos de feixistització, la flexibilitat doctrinal del feixisme que permetia integrar tots els factors de la dreta en un projecte d'unitat cap a un projecte nacional comú¹⁸⁴. El feixisme espanyol podia identificar-se com a defensor del catolicisme gràcies a la seva concepció de nació, inseparable de la defensa del catolicisme contrareformista. Alhora, la seva estructura permetia la mobilització de les masses de cares al conflicte bèl·lic, juntament amb els sectors tradicionalistes i l'exèrcit¹⁸⁵.

Amb tot, el feixisme acabaria capturant l'espai totalitzat per la seva doctrina i estratègia¹⁸⁶; esdevindria el partit del conflicte i, alhora, del *Nuevo Estado* en construcció¹⁸⁷. Passat el «tràmit» de guanyar la guerra, el feixisme passaria a vertebrar el règim, incloent els mecanismes de poder i discursius que responien a l'actualització de les opcions contrarevolucionàries¹⁸⁸. Així doncs, el procés de feixistització arribaria al seu punt culminant durant els progressius anys del conflicte bèl·lic que, alhora, configuraria la constitució del *Nuevo Estado*. En aquests anys, es consolidaria la síntesi

¹⁸¹ GALLEGO, Ferran. «¿Un puente demasiado lejano? Fascismo...» *op. cit.*, p. 85.

¹⁸² *Ibid.* pp. 79 i 83.

¹⁸³ GALLEGO, Ferran. *El evangelio fascista...*, *op. cit.*, p. 894.

¹⁸⁴ *Ibid.* p. 456.

¹⁸⁵ GALLEGO, Ferran. «¿Un puente demasiado lejano? Fascismo...» *op. cit.*, p. 82.

¹⁸⁶ *Ibid. id.*

¹⁸⁷ GALLEGO, Ferran. *El evangelio fascista...*, *op. cit.*, p. 456.

¹⁸⁸ GALLEGO, Ferran. «¿Un puente demasiado lejano? Fascismo...» *op. cit.*, p. 86.

doctrinal que donaria lloc al nou ordre: la construcció del *Caudillo*, de l'Estat, del Partit (MN) i la concepció de la nació que sorgiria de la victòria¹⁸⁹.

El feixisme no seria només un element més dins la diversitat política del *Nuevo Estado*, «no fue algo que el régimen contenía como una cultura entre otras (...) El régimen era fascista en su totalidad, aun cuando no todos los sectores que se identificaban con el Nuevo Estado fueran fascistas del mismo modo»¹⁹⁰.

Tot i això, la consolidació del règim hauria de reajustar dos aspectes fonamentals. En primer lloc, l'heterogeneïtat dins d'un moviment que les condicions de la guerra havia unit i que s'havia de reconfigurar en un ambient no-bèl·lic per establir una continuïtat en el compromís d'un projecte comú. Per altra banda, un reajustament que desmarqués el franquisme de la resta de feixismes europeus¹⁹¹, en clara davallada davant de la imminent derrota de 1945. El règim, entraria en una fase de progressiva desfeixistització arran d'un context que podia comportar el repudi internacional i el trencament de la cohesió interna¹⁹².

Així doncs, la reconfiguració, iniciada al període 1942-1943, va passar per l'abandonament dels elements més relacionats amb la fase d'ofensiva i de constitució del feixisme; és a dir, aquells que estaven més vinculats a la tensió militant del període de la guerra. No era exclusivament un abandonament dels elements de caràcter «cosmètic», d'aquells trets feixistes més discursius, simbòlics o superficials¹⁹³.

Per altra banda, Ferran Gallego no accepta la tesi del fracàs de Falange, que casa amb les caracteritzacions del règim com a no feixista o feixistitzat. L'historiador planteja el contrari: la pujada al poder d'Arrese, que generalment és vista com el fracàs definitiu dels sectors falangistes per controlar el partit, comporta la voluntat de consolidar un moviment polític obert al conjunt dels espanyols que evités la reiteració de vells problemes arran de posicions ortodoxes i sectàries, alhora que podia convertir-se en l'eina per donar profunditat ideològica al nou règim¹⁹⁴. Així, no seria un fracàs del falangisme, sinó un pas més de la progressiva evolució del partit dins dels límits que permetia la seva identitat

¹⁸⁹ GALLEGO, Ferran. *El evangelio fascista...*, op. cit., pp. 901-902.

¹⁹⁰ GALLEGO, Ferran. «¿Un puente demasiado lejano? Fascismo...» op. cit., p. 85.

¹⁹¹ GALLEGO, Ferran. *El evangelio fascista...*, op. cit., p. 908.

¹⁹² GALLEGO, Ferran. «¿Un puente demasiado lejano? Fascismo...» op. cit., p. 89.

¹⁹³ GALLEGO, Ferran. *El evangelio fascista...*, op. cit., pp. 912-913.

¹⁹⁴ GALLEGO, Ferran. *El evangelio fascista...*, op. cit., p. 910.

i els interessos generals del sistema polític. Una evolució que, d'altra banda, s'havia anat configurant ja durant els anys de la guerra¹⁹⁵.

Pel que fa als aspectes fonamentals del règim, la revisió passava per aquells elements que acabarien configurant la cultura política del franquisme: la singularitat i pervivència del règim; l'elaboració de noves bases de legitimitat que superessin la condició «guerra», però sense desvincular-se'n i, fonamental, l'elaboració d'una filosofia que donés base ideològica a l'Estat catòlic¹⁹⁶.

El règim es presentaria amb una afirmació de la singularitat espanyola, amb una radicalització de l'espanyolisme tradicional, vinculat estretament a la religió: un règim i un poble que mantenien la missió tradicional de l'Espanya defensora de la cristiandat contrareformista. Un altre element cabdal seria una afirmació del règim a través de la construcció d'una idea d'Espanya a través de la història, incorporant elements del segle XIX i del regeneracionisme¹⁹⁷.

Amb tot, la cultura política del règim passava per superar l'ideari nacionalsindicalista i la integració del feixisme en el cop d'Estat sense desvincular-se'n: la desfeixistització es completava sense marcs de ruptura, en el si del mateix règim¹⁹⁸. No s'abandonava el feixisme, sinó que se superava dins el mateix règim a través de la integració de tots els seus elements i sectors¹⁹⁹.

3.3. ALTRES APORTACIONS RELLEVANTS DELS ESTUDIS SOBRE FRANQUISME

Les dues visions de Saz i Gallego no viuen soles en buit historiogràfic. Altres autors han plantejat tesis sobre diversos conceptes tractats a l'entorn de les bases teòriques de Saz i Gallego. La voluntat d'aquest breu epígraf és assenyalar les aportacions més rellevants que constitueixen anàlisis complementàries en punt intermedi, amb més o menys afinitat, entre les dues que ja hem tractat. Alhora, també es volen oferir les noves línies d'estudi que ha generat aquest debat, tractant enfocaments i temàtiques diverses.

¹⁹⁵ GALLEGO, Ferran. «¿Un puente demasiado lejano? Fascismo...» *op. cit.*, p. 93.

¹⁹⁶ GALLEGO, Ferran. *El evangelio fascista...*, *op. cit.*, pp. 912-913.

¹⁹⁷ *Ibid.* pp. 914 i ss.

¹⁹⁸ GALLEGO, Ferran. «¿Un puente demasiado lejano? Fascismo...» *op. cit.*, p. 92.

¹⁹⁹ GALLEGO, Ferran. *El evangelio fascista...*, *op. cit.*, p. 913.

Eduardo González Calleja destaca en els seus treballs per donar una forta importància a la violència present durant el procés de feixistització. Tot i haver-hi una distinció ideològica entre els diversos grups de dretes, la frontera estratègica no va estar mai definida. Per González Calleja, el procés de feixistització rau en l'assumpció de «*cierta fraseología, una simbología y las inevitables referencias a la intransigencia y a la fuerza bajo un trasfondo ideológico tradicional*»²⁰⁰. El punt clau en el procés de feixistització rau en el progressiu acostament a la violència política sistemàtica (pròpia del feixisme) per part dels grups de dretes contrarevolucionaris durant els anys de la República. En el llibre *Contrarrevolucionarios*²⁰¹ s'analitzen els discursos i organitzacions vinculades amb la violència política de cada sector dretà: falangisme, carlisme, sectors catòlics (*Acción Popular*) i sectors monàrquics. Tot i així, González Calleja prefereix parlar de radicalització en comptes de feixistització, entenent que la majoria de grups actualitzen les seves ideologies a la intransigència antiliberal d'aquells anys²⁰².

Amb tot, conclou que la gran mobilització violenta no va portar a les dretes a articular un procés contrarevolucionari propi. La solució fou, doncs, sacrificar les estratègies particulars per donar el suport a l'Exèrcit, que seria que realment duria a terme la revolució a partir del cop d'Estat i la Guerra Civil²⁰³.

També són rellevants, en una línia similar a Saz, els treballs de Joan Maria Thomàs pel que fa a l'estudi de Falange, des de la seva fundació fins als darrers nuclis feixistes al règim, passant per l'anàlisi del paper del partit feixista en la configuració i evolució del règim²⁰⁴. Per Thomàs, la unificació de Falange i JONS és vista ja com una fusió de dues cultures polítiques diferents que compartien enemics comuns, però remarca que la unió també va tenir quelcom més que un caràcter conjuntural. En sintonia amb les tesis de Saz, defineix com a «feixistitzat» el règim i analitza les diferents pugnes entre els sectors del règim²⁰⁵. A més, destaca el paper de Franco com a unificador, que li va conferir el màxim

²⁰⁰ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. «La violencia y sus discursos: los límites de la “fascistización” de la derecha española durante el régimen de la Segunda República» *Ayer*, 71, 2008, pp. 85-116, p. 87.

²⁰¹ GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. *Contrarrevolucionarios: Radicalización violenta de las derechas durante la Segunda República (1931-1936)*. Madrid: Alianza, 2011.

²⁰² GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. «La violencia y sus discursos...» *op. cit.* p. 115.

²⁰³ *Ibid.* p. 116.

²⁰⁴ THOMÀS, Joan Maria. *Los fascismos españoles*. Barcelona: Planeta, 2011.

²⁰⁵ THOMÀS, Joan Maria. *Franquistas contra franquistas. Luchas por el poder en la cúpula del régimen de Franco*. Barcelona: Debate, 2016.

control sobre els diversos sectors del règim. També del partit feixista que acceptaria el seu paper dins el règim després del fracàs de 1941²⁰⁶.

Javier Rodrigo manifesta el pes de la Guerra Civil a l'hora d'entendre el franquisme, ja que la guerra suposa un element clau per entendre la feixistització a Espanya, en la línia conceptualitzada per Ferran Gallego²⁰⁷. Les anàlisis de Rodrigo posen de relleu la importància de la violència, l'experiència de guerra i la repressió a l'hora de configurar el règim feixista a Espanya²⁰⁸. A més, al llibre *La guerra fascista*, analitza el procés de feixistització a través de la influència dels voluntaris italians del bàndol insurgent, la qual considera com un vector clar de penetració del feixisme a Espanya²⁰⁹. En sintonia amb Rodrigo, José Luis Ledesma també ha analitzat la violència de la Guerra Civil, especialment la de la rereguarda republicana²¹⁰.

En aquesta mateixa línia, destaquen David Alegre Lorenz²¹¹ i Miguel Alonso Ibarra²¹², que analitzen des de la «nova història militar», l'impacte de la guerra i les pràctiques violentes, posant de relleu com és de determinant un conflicte bèl·lic a gran escala a l'hora de configurar el posterior règim, alhora que es poden determinar els suports socials del règim. Ambdós autors són editors de la revista *RUHM*²¹³, en accés obert, on hi ha alguns números dedicats específicament a la Guerra Civil.

²⁰⁶ THOMÀS, Joan Maria. «La unificación: coyuntura y proyecto de futuro». MIGUEL ÁNGEL RUIZ CARNICER (ed.), *Falange: Las culturas políticas del fascismo en la España de Franco: 1936-1975*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 2013, pp.169-177

²⁰⁷ RODRIGO, Javier. «A este lado del bisturí: guerra, fascistización y cultura falangista» *Falange: Las culturas políticas del fascismo en la España de Franco: 1936-1975*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 2013, pp.143-167, pp. 145-147.

²⁰⁸ RODRIGO, Javier. *Hasta la raíz: violencia durante la guerra civil y la dictadura franquista*. Madrid: Alianza Editorial, 2008.

²⁰⁹ RODRIGO, Javier. *La guerra fascista: Italia en la Guerra Civil española, 1936-1939*. Madrid: Alianza Editorial, 2016.

²¹⁰ LEDESMA VERA, José Luis. «Una retaguardia al rojo: Las violencias en la zona republicana». *Violencia roja y azul: España, 1936-1950*, Francisco ESPINOSA MAESTRE (coord.). Barcelona: Crítica, 2010.

²¹¹ Juntament amb Javier Rodrigo, ha editat recentment una obra que analitza conjuntament les guerres civils des de 1917 fins a l'actualitat. RODRIGO, JAVIER & ALEGRE, DAVID. *Comunidades rotas: una historia global de la guerra civil, 1917-2017*, UNA HISTORIA GLOBAL DE LA GUERRA CIVIL, 1917-2017. Barcelona: Galaxia Gutenberg.

²¹² El propassat 5 de juliol, Miguel Alonso Ibarra ha defensat la seva tesi doctoral: *El ejército sublevado en la Guerra Civil Española. Experiencia bèl·lica, fascistización y violencia (1936-1939)*.

²¹³ *RUHM: Revista Universitaria de Historia Militar* (2012-). Centro de Estudios de la Guerra.

En una línia similar hi ha Miguel Ángel del Arco, que veu en la «Cultura de la Victòria», la repressió dels vençuts i la gestió de la misèria de postguerra els elements de cohesió fonamentals del règim²¹⁴.

Pels darrers autors mencionats, i en diàleg amb la historiografia europea, l'ús de la violència en la guerra pot ser un indicador que permeti aprofundir en la comprensió de la naturalesa del règim i connectar el conflicte de la Guerra Civil dins la conceptualització de l'ús de la violència dels diferents feixismes, connectant el cas espanyol amb els diferents projectes contrarevolucionaris europeus i oferint noves aportacions que contribueixin al debat general des d'un cas particular²¹⁵. Alhora, es presenten com a anàlisis que exploren noves vies per conceptualitzar la naturalesa del règim a partir de l'experiència de la Guerra Civil, partint del debat teòric de les cultures polítiques.

²¹⁴ DEL ARCO, Miguel Á.: «El secreto del consenso en el régimen franquista: cultura de la victoria, represión y hambre», *Ayer*, 76, 2009, pp. 245-268.

²¹⁵ ALONSO IBARRA, Miguel, « Los límites del fascismo en España...», *op. cit.*, pp. 157-158.

CONCLUSIONS

Les anomenades teories «clàssiques» suposen un punt de partida pel que fa a l'anàlisi del feixisme com un moviment genèric, més enllà de les primeres aproximacions que operen com a justificació i deslegitimació de l'adversari polític del moment. Si bé, com hem vist, tenen grans mancances analítiques i en alguns casos operen sota un biaix ideològic, s'han de tenir en consideració pel pes específic que representen: un primer anàlisi que actua com a punt de partida per a posteriors aproximacions.

Efectivament, la inoperància de les tres teories porta a una primera renovació historiogràfica, que ofereixen nous punts d'anàlisi des dels estudis particulars (sobretot, Alemanya i Itàlia). Nolte, Sternhell, Mosse i De Felice realitzen importants aportacions, però la manca d'un marc analític compartit fa que es perdi en capacitat de connectar els diversos moviments el que es guanya en profunditat, malgrat haver-hi autors que defensin la identificació del feixisme com un fenomen genèric. Algunes de les crítiques a aquestes renovacions tindran un component ideològic, sobretot a Nolte pel seu antimarxisme. En aquest sentit, però, cal destacar la reflexió que planteja Ismael Saz: «*Señalar la funcionalidad política de algunas revisiones historiográficas no debe conducir a una reducción de las segundas a la primera. (...) El eventual trasfondo político no inhibe necesariamente, muchas veces al contrario, la renovación historiográfica*»²¹⁶.

Les posteriors aportacions historiogràfiques, a partir dels anys 90, han revitalitzat una concepció de «feixisme genèric» com un fenomen europeu del període d'entreguerres, amb profunditat ideològica, alhora que s'han elaborat alguns dels postulats que serveixen actualment per analitzar el fenomen feixista: Gentile i el concepte de «religió política»; Griffin amb la concepció del feixisme com una «forma palingenèsica d'ultranacionalisme populista» i relacionat a una crisi de la modernitat o la distinció entre feixisme i autoritarisme tradicional de Michael Mann.

Amb tot, el «feixisme genèric» s'ha acabat consolidant (definitivament) els darrers anys, malgrat no hi hagi unanimitat analítica. El diàleg entre l'acadèmia dels diversos països segueix en aquesta direcció, malgrat les discrepàncies: considerar el feixisme com un fenomen europeu, on cada cas particular té relació amb un moviment de caràcter global.

²¹⁶ SAZ CAMPOS, Ismael. *Fascismo y franquismo*, op. cit., pp. 101-102.

L'estudi del franquisme ha seguit una línia particular. Les condicions d'una llarga dictadura van impossibilitar conceptualitzacions acadèmiques vàlides sorgides des d'Espanya. Així, les primeres aproximacions arribarien de l'exterior: Payne i Linz serien els primers. L'anàlisi de «règim autoritari» de Linz seria el punt de partida per la historiografia espanyola, que basaria els seus posteriors estudis prenent a Linz com a referència, ja fos per rebatre'l o oferir visions en la mateixa línia i oferint poques eines analítiques per analitzar el franquisme específicament.

Una nova fornada d'estudis, amb autors espanyols i d'altres internacionals, va iniciar el camí cap a una «homologació» amb les tendències operants a l'esfera internacional. Tot i així, algunes aproximacions, amb la voluntat d'oferir visions intermèdies entre Linz i les alternatives, han acabat caracteritzant específicament el franquisme fins al punt de considerar-lo específic i particular, impossibilitant l'establiment d'un marc comparatiu que la historiografia actual reclama.

Tot i així, a partir dels anys 90 s'ha calibrat el *delay* entre les historiografies espanyola i internacional. Els nous estudis generats per l'acadèmia espanyola s'han acabat posant al dia i, fins i tot, constitueixen aportacions clau per analitzar un «feixisme genèric» a través del franquisme, tal com demostren les aproximacions que s'han tractat en l'últim punt del treball. La posada al dia de la historiografia ha permès inserir plenament l'estudi del franquisme dins els marcs d'estudi del «feixisme genèric», com demostren els treballs *Fascismo y modernismo: política y cultura en la Europa de entreguerras (1918-1945)* o *Corporatism and Fascism*²¹⁷. Alhora, la historiografia espanyola realitza importants aportacions als estudis internacionals. Un altre exemple, relatiu a aquest segon fenomen, el podem trobar en les nombroses aportacions d'autors espanyols en publicacions estrangeres de primer ordre. En aquest sentit, per exemple, cal destacar la propera publicació de *Reactionary Nationalists, Fascists and Dictatorships in the Twentieth Century* de l'editorial Palgrave, on el pol historiogràfic liderat per Ismael Saz (Universitat de València) dirigeix l'obra. El treball busca oferir elements explicatius pel que fa a la coexistència del feixisme i el nacionalisme reaccionari a partir de diversos estudis de cas

²¹⁷ COBO ROMERO, Francisco, Claudio HERNÁNDEZ BURGOS & Miguel Ángel BLANCO (coords.). *Fascismo y modernismo: política y cultura en la Europa de entreguerras (1918-1945)*. Granada: Comares, 2016; COSTA PINTO, António (ed.). *Corporatism and Fascism: The Corporatist Wave in Europe*. Londres: Routledge, 2017. Resulta interessant, dins el mateix llibre, la conclusió d'Aristotle Kallis.

de diversos països, amb especial atenció a l'evolució de les diferents cultures polítiques a l'Europa i Amèrica Llatina del període d'entreguerres.

Quant al darrer capítol del treball cal fer algunes consideracions entorn a les dues visions de Saz i Gallego, completament integrades al marc analític internacional. La diferència entre les dues concepcions sorgeix per dos elements: Primer, la consideració del concepte «feixisme» més laxa i integradora per part de Gallego i més restringida en les tesis d'Ismael Saz i, segon, en un particular anàlisi de la feixistització. Mentre que Saz concep la feixistització com un fenomen d'influències a les diferents cultures polítiques, Gallego l'entén com el procés d'integració per part del feixisme de la resta de cultures polítiques.

Cada anàlisi té un punt dèbil que, alhora, és el punt fort de l'altra anàlisi. Ismael Saz aconsegueix dotar de profunditat ideològica als diversos sectors que integren la coalició contrarevolucionària a partir de tractar-los com a cultures polítiques diferenciades. Gallego, per contra, pot semblar reduccionista a l'hora d'integrar els diversos sectors en una sola cultura política, però atribueix un paper preponderant al conflicte de la Guerra Civil com a element distorsionador de les diverses cultures polítiques, un aspecte que l'anàlisi de Saz no contempla. Alhora, les aproximacions dels altres autors incideixen en aspectes com la violència o el paper de l'exèrcit que han d'acabar ocupant una posició destacada per analitzar el procés de feixistització, la Guerra Civil i el posterior règim amb el màxim de factors analítics possibles.

El debat de Saz i Gallego, centrat en l'anàlisi de les cultures polítiques i la naturalesa del règim i molt fructífer els darrers anys, ha donat pas a nous estudis que analitzen nous aspectes des de la història des de baix i el món local, centrant-se, sobretot, a l'estudi de l'impacte de la Guerra. Així, veiem com els estudis sobre món local connecten, gràcies a al diàleg historiogràfic, amb els anàlisis de caràcter genèric.

Malgrat no es comparteixin les diferents interpretacions, el que és clar és que l'anàlisi del franquisme passa, necessàriament, per emmarcar-lo dins un context internacional, alhora que cal seguir en la línia de caracteritzar la feixistització com a element explicatiu clar. L'estudi de les diferents cultures polítiques que arriben al règim, d'una banda, i l'impacte de la guerra vinculat a la violència, per l'altra, acaben completant la tríada de la direcció que prenen avui els estudis sobre feixisme i franquisme.

BIBLIOGRAFIA

Fascism: Journal of Comparative Fascist Studies (2012-). Leiden: Brill.

ALONSO IBARRA, Miguel. «Los límites del fascismo en España. Un recorrido crítico por los conceptos, interpretaciones y debates de la historiografía reciente sobre el franquismo», *Studia Historica: Hª Contemporánea*, 35, 2017, pp. 135-170.

ARENDT, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. Nova York: Schocken Books, 1951.

ARÓSTEGUI, Julio. «La historiografía sobre la España de Franco. Promesas y debilidades», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Contemporánea*, 7, 1992, pp. 77-99.

BAUER, Otto, Herbert MARCUSE & Arthur ROSENEBERG. *Fascismo y capitalismo: teorías sobre los orígenes sociales y la función del fascismo*. Barcelona: Ediciones Martínez Roca, 1976.

BLINKHORN, Martin (ed.). *Fascists and conservatives: The Radical Right and the Establishment in the Twentieth Century Europe*. Londres: Unwin Hyman, 1990.

BOX, Zira. «La dictadura franquista: culturas políticas enfrentadas dentro del régimen vencedor» Manuel PÉREZ LEDESMA & Ismael SAZ (coord.). Madrid: Marcial Pons, 2015, pp. 239-265.

BROZSAT, Martin (dir.). *Bayern in der NS-Zeit*. Munic-Viena: Oldenbourg, 1977-1983 (6 vols.).

CABRERA, Miguel Ángel. «La investigación histórica y el concepto de cultura política» *Culturas políticas: teoría e historia*. Manuel PÉREZ LEDESMA & María SIERRA ALONSO (eds.). Saragossa: Institución Fernando el Católico, 2010, pp. 19-85.

CASANOVA, Julián. «La sombra del franquismo: ignorar la historia y huir del pasado». *El pasado oculto. Fascismo y violencia en Aragón, 1936-1939*. Julián CASANOVA et. al., Madrid: Siglo XXI, 1992, pp. 1-28.

CENARRO, Ángela. «Muerte y subordinación en la España franquista: el imperio de la violencia como base del Nuevo Estado», *Historia Social*, 30, 1998, pp. 5-22.

COBO ROMERO, Francisco, Claudio HERNÁNDEZ BURGOS & Miguel Ángel BLANCO (coords.). *Fascismo y modernismo: política y cultura en la Europa de entreguerras (1918-1945)*. Granada: Comares, 2016.

COSTA PINTO, António (ed.). *Corporatism and Fascism: The Corporatist Wave in Europe*. Londres: Routledge, 2017.

– *The Nature of Fascism Revisited*. Nova York: Columbia University Press, 2012.

CHUECA, Ricardo Luis. *El Fascismo en los comienzos del Régimen de Franco. Un estudio sobre FET-JONS*, Madrid: CIS, 1983.

DE FELICE, Renzo. *Mussolini il duce: Gli anni del consenso, 1929-1936*. Torí: Einaudi, 1974.

DE RIQUER, Borja. *La dictadura de Franco* (vol. 9). *Historia de España*, Josep FONTANA & Ramón VILLARES (dir.) Crítica: Barcelona, 2010.

DEL ARCO, Miguel Ángel. *Soldados de Dios y apóstoles de la patria*. Granada: Comares, 2010.

EATWELL, Roger. *Fascism: A History*. Londres: Vintage, 1996.

ELWOOD, Sheelagh. *Prietas las Filas: Historia de Falange Española, 1933-1983*. Barcelona: Crítica, 1984.

FINCHELSTEIN, Federico. *Del fascismo al populismo en la historia*. Madrid: Taurus, 2019.

FRIEDRICH, Carl J. & Zbigniew K. BREZINSKI. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Nova York: Praeger, 1956.

FUENTES CODERA, Maximiliano. «El nacionalismo reaccionario español: raíces intelectuales y fundamentos políticos en un marco internacional», obra no publicada.

GALLEGO, Ferran. *El evangelio fascista: la formación de la cultura política del franquismo (1930-1950)*. Barcelona: Crítica, 2014.

– «¿Un puente demasiado lejano? Fascismo, Falange i franquismo en la fundación y en la agonía del régimen». *Falange. Las culturas políticas del fascismo en la España de Franco: 1936-1975*. Miguel Ángel RUIZ CARNICER, (ed.). Saragossa: Institución Fernando el Católico, 2013, pp. 77-101.

– «Fascismo, antifascismo y fascistización: la crisis de 1934 y la definición política del período de entreguerras». *De un octubre a otro: Revolución y fascismo en el período de entreguerras, 1917-1934*. Alejandro ANDREASSI & José Luis MARTÍN RAMOS (coord.). Barcelona: El Viejo Topo, 2010, pp. 281-354.

GENTILE, Emilio. «Fascism, totalitarianism and political religion: definitions and reflections on the question of secular religion and totalitarianism» Roger Griffin (ed.), *Fascism, Totalitarianism, Political Religion*, Londres: Routledge, 2005.

GIL PECHARROMÁN, Julio. *José Antonio Primo de Rivera. Retrato de un visionario*. Madrid: Temas de Hoy, 1996.

GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. *Contrarrevolucionarios: Radicalización violenta de las derechas durante la Segunda República (1931-1936)*. Madrid: Alianza Editorial, 2011.

– «La violencia y sus discursos: los límites de la “fascistización” de la derecha española durante el régimen de la Segunda República» *Ayer*, 71, 2008, pp. 85-116, p. 87.

– «Los apoyos sociales de los movimientos y regímenes fascistas en la Europa de entreguerras: 75 años de debate científico». *Hispania*, 207, 2001, pp.17-68.

GRIFFIN, Roger. *Modernism and Fascism*. Londres: Routledge, 2007.

– *The nature of fascism*. Londres: Routledge, 1993.

HERF, Jeffrey. *Reactionary Modernism: Technology, culture, and politics in Weimar and the Third Reich*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

HOFFMAN, Reto. *The Fascist Effect: Japan and Italy, 1915-1952*. Ithaca: Cornell University Press, 2015.

IORDACHI, Constantin (ed.). *Comparative Fascist Studies*. Londres: Routledge. 2010.

– *Fascism in East Central and Southeastern Europe: a reappraisal*. Leiden: Brill, 2010.

JIMÉNEZ CAMPO, Javier. *El fascismo en la crisis de la II República española*. Madrid: CIS, 1979.

KALLIS, Aristotle. «El concepto del fascismo en la Historia anglófona comparada». *El fascismo clásico (1919-1045) y sus epígonos: nuevas aportaciones teóricas*. JOAN ANTÓN MELLÓN (ed.), Madrid: Tecnos, 2012, pp. 15-70.

LAQUEUR, Walter (ed.). *Fascism: A Reader's Guide: Analyses, Interpretations, Bibliography*. Harmondsworth: Penguin, 1976.

LEDESMA VERA, José Luis. «Una retaguardia al rojo: Las violencias en la zona republicana». *Violencia roja y azul: España, 1936-1950*, Francisco ESPINOSA MAESTRE (coord.). Barcelona: Crítica, 2010.

LINZ, Juan José. «Una teoría del régimen autoritario: El caso de España» Manuel Fraga, *La España de los años sesenta. III: El estado y la política*. Madrid: Moneda y Crédito, 1974.

MANN, Michael. *Fascistas*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2007.

MARÍ CORBERA, Martí. «Fascismo en España. Política local y control gubernativo en la Cataluña franquista: ¿fue porciolismo una fórmula aperturista?» *Hispania*, 199, 1998, pp. 655-678.

MASON, Tim. «Whatever happened to “fascism”» *Reevaluating the Third Reich*, Thomas Childers & Jane Caplan (eds.). Londres-Nova York: Holmes & Meier, 1993.

MAYANS MONTÉS, Arnau. *L'estudi de les nacions i dels nacionalismes: una aproximació als diferents paradigmes teòrics*. Treball final de grau, 2015, DUGiDOCS, <http://hdl.handle.net/10256/11671>.

MOLINERO, Carme & Pere YSÀS. *El règim franquista: Feixisme, modernització i consens*. Vic: Eumo, 1992.

MORADIELLOS, Enrique. *La España de Franco (1939-1975): Política y sociedad*. Madrid: Síntesis, 2000.

MOSSE, George L. (ed.). *International Fascism: New Thoughts and New Approaches*. Londres: Sage, 1979.

NIETHAMMER, Lutz (dir.). *Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet 1930 bis 1960*, Berín-Bonn: J.H.W. Dietz, 1983-1985 (3 vols.).

NOLTE, Ernst. *Three Faces of Fascism*. Nova York/Toronto: Mentor Books, 1969.

– *El fascismo en su época*. Barcelona: Península, 1967.

NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manoel. *La sombra del César: Santiago Montero Díaz, una biografía entre la nación y la revolución*. Granada: Comares, 2012.

– *¡Fuera el invasor! Nacionalismos y movilización bèl·lica durante la guerra civil española (1936-1939)*. Madrid: Marcial Pons, 2006.

OLTRA, Benjamín & Amando DE MIGUEL. «Bonapartismo y catolicismo. Una hipòtesis sobre los orígenes ideològicos del franquismo», *Papers*, 8, pp. 53-102.

ORGANSKI, Abraham F. Kenneth. *The Stages of Political Development*, Nova York: Alfred A. Knopf, 1965.

PAXTON, Robert O. «The five stages of fascism». *Journal of Modern History*, 70, 1997, pp. 1-23.

PAYNE, Stanley G. *A History of Fascism: 1914-1945*. Londres: UCL Press, 1997.

– *Franco y José Antonio: El extraño caso del fascismo español*. Barcelona: Planeta, 1997.

– *Fascism: Comparison and Definition*. Oxford: Oxford University Press, 1980.

– *Falange: History of Spanish Fascism*. Stanford: Stanford University Press, 1961.

PÉREZ LEDESMA, Manuel. «Una dictadura “por la gracia de Dios”», *Historia Social*, 20, 1994, pp. 173-193.

PEUKERT, Detlev. *Inside nazi Germany*. Londres: Penguin, 1982.

POULANTZAS, Nicos. *Fascismo y dictadura: La III internacional frente al fascismo*. Madrid: Siglo XXI, 1976.

PRESTON, Paul. *La política de la venganza. El fascismo y el militarismo en la España del siglo XX*. Barcelona: Península, 1997

– *Franco. Caudillo de España*. Barcelona: Grijalbo, 1994.

RAMÍREZ, Manuel. *España, 1939-1975: Régimen político e ideología*. Madrid: Guadarrama, 1978.

SÁNCHEZ RECIO, Glicerio. «En torno al régimen franquista. Revisión de una Antigua polémica», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Contemporánea*, 8-9, 1992, pp. 9-19.

SANTARELLI, Enzo & Antonio GRAMSCI. *Sul fascismo*. Roma: editori Riuniti, 1974.

SANZ HOYA, Julián. «Falangismo y dictadura. Una revisión de la historiografía sobre el fascismo español». *Falange: Las culturas políticas del fascismo en la España de Franco: 1936-1975*. Miguel Ángel RUIZ CARNICER (ed.). Saragossa: Institución Fernando el Católico, 2013, pp. 25-60.

– «Jerarcas, caciques y otros camaradas. El estudio de los poderes locales en el primer franquismo». *Historia del presente*, 15, 2010, pp. 9-27.

– *La construcción de la dictadura franquista en Cantabria: Instituciones, personal político y apoyos sociales (1937-1951)*. Santander: Publicaciones de la Universidad de Cantabria, 2009.

SAZ CAMPOS, Ismael. «Las raíces culturales del franquismo». *Del franquismo a la democracia (1936-2013)*. Manuel PÉREZ LEDESMA & Ismael SAZ (coord.). Madrid: Marcial Pons, 2015, pp. 21-51.

– «Fascismo y nación en el régimen de Franco: Peripecias de una cultura política». *Falange: Las culturas políticas del fascismo en la España de Franco: 1936-1975*. Miguel Ángel RUIZ CARNICER (ed.). Saragossa: Institución Fernando el Católico, 2013, pp. 61-76.

– «¿Dónde está el otro? O Sobre qué eran los que no eran fascistas». Joan ANTÓN MELLÓN (ed.), *El fascismo clásico (1919-1045) y sus epígonos: nuevas aportaciones teóricas*. Madrid: Tecnos, 2012, pp. 155-190.

– *Fascismo y franquismo*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2004.

SAZ, Ismael & Alberto GÓMEZ RODA (eds.). *El franquismo en Valencia*. València: Ediciones Episteme, 1999.

SEVILLA-GUZMÁN, Eduardo, Manuel PÉREZ YRUELA & Salvador GINER. «Despotismo moderno y dominación de clase: para una sociología del régimen», *Papers*, 8, 1978, pp. 103-141.

STERNHELL, Zeev. *La droite révolutionnaire, 1885-1914: Les origines françaises du fascisme*. París: Seuil, 1978.

THOMÀS ANDREU, Joan Maria. «Los estudios sobre las Falange (FE de las JONS y FET y de las JONS): revisión historiográfica y perspectivas». *Ayer*, 71, 2008, pp. 293-318.

– *La Falange de franco: Fascismo y fascistización en el régimen franquista: 1937-1945*. Barcelona: Plaza & Janés, 2001.

– *José Antonio: Realidad y Mito*. Barcelona: Debate, 2017.

TRAVERSO, Enzo. «Interpretar el fascismo. Notas sobre George L. Mosse, Zeev Sternhell y Emilio Gentile», *Ayer*, 60, 2005, pp. 227-258.

TUSELL, Javier. *Franco en la guerra civil. Una biografía política*, Madrid: Tusquets, 1992.

TUSELL, Javier. *La dictadura de Franco*. Madrid: Alianza, 1988.